

NH-NYTT

MEDLEMSBLAD FÖR FÖRENINGEN NORDISKA PAPPERSHISTORIKER

Årg. 4 1976, December

Nr 4

Redaktionens adress: Ing Erik Witting, Torngatan 64, S-54200 MARIESTAD

ÖS J Ö F O R S 1 9 7 7

Som tidigare meddelats kommer Föreningen Nordiska Pappershistorikers femte medlemsmöte att hållas under tiden 4 - 8 juni 1977. Programkommittén har nu fastställt följande preliminära program:

Lördagen den 4 juni: Samling och inkvartering på Hotell Hulingen, Hultsfred. På kvällen gemensam middag.

Söndagen den 5 juni: ÖSJÖFORS-DAG.

Kl 09 00 Minneshögtid i Rumskulla kyrka med kransnedläggning.

10 30 Föreningsmöte på Ösjöfors med porträttavtäckning.

13 00 ÖSJÖFORS. Högtidstal av representanter från Tekniska Muséet, Rumskulla Hembygdsförening och NPH.

Handpappersbruket visas hela dagen. Visning av den klassiska Ösjöfors-filmen. Ev ytterligare aktiviteter.

Måndagen den 6 juni: Sammanträde i Silverdalen.

Kl 09 00 Nationella rapporter etc.

13 00 Studiebesök på pappersbruket Silverdalen.

15 00 Föredrag. Rapporter.

17 00 Utflykt till Virserum med besök på Fröåsa handpappersbruk.

Tisdagen den 7 juni: Kl 08 30 Utflykt till Pauliströms pappersbruk.

11 00 Silverdalen. Årsmötesförhandlingar.

14 00 Silverdalen. Föredrag. Rapporter.

18 00 Silverdalen. MoDo Papper bjuder på avslutningsmiddag.

Onsdagen den 8 juni: a) Eventuell utflykt till glasbruket i Lindshammar för damerna.

b) Eventuell utflykt genom närbelägna Södra Vi socken med besök på de tre bruksplatserna Bråneholm (1814), Mariedal (1815) och Gustafsholm (1815), för herrarna.

För att i tid kunna göra erforderliga inbokningar av rum och måltider kommer anmälningsblanketter och program att inom kort utsändas till samtliga medlemmar.

ANTECKNINGAR OM
HANDPAPPERSTILLVERKNINGEN
I LÅNGARYDS SOCKEN I JÖNKÖPINGS LÄN

Del II

Av Gösta Liljedahl

I en föregående artikel i NPH-Nytt:s septembernummer 1976 (nr 3) om Långarydsbrukens historia, som då följdes fram till år 1820, utlovades dess fortsättning och slut i en följande artikel. Fortsättningen kommer mycket riktigt här, men ännu en gång nödgas förf avbryta skildringen, nu vid 1845 års slut, då det föreliggande materialet - framför allt ur filigranologisk synpunkt - visat sig vara så rikt att det (med nödvändiga illustrationer) näppeligen kunnat rymmas i en artikel, det måste bli ytterligare en! Det personhistoriska inslaget kan utan större samvetsbetänkligheter komprimeras och sovras, även om det sker med en vemodig forskarsuck (ack, hur gärna hade man inte velat meddela namn på samtliga gesäller, lärningar, lumpsamlare drängar, pigor, torpare, minderåriga barn m fl, data för deras födelse, dop, giftermål, dödsfall m m!), men då det gäller de från Långarydsbruken bokstavligen flödande vattenmärkena har förf icke ansett sig vare sig kunna eller böra vara alltför restriktiv. Dessa har nämligen visat sig vara både långt flera än man tidigare haft en aning om och så intressanta att en grundlig filigranologisk utredning ansetts påkallad.

Käre läsare, förskräcks nu inte alltför mycket! Att en dylik utredning, ett högst tidskrävande arbete, företas på samma gång som man hämtar andra pappers historiska upplysningar ur mantalslängderna, är en praktisk åtgärd som knappast behöver motiveras, men det är mig angeläget att påpeka att den redogörelse för brukens vm (1) som här skall lämnas läsarna givetvis inte avses bli "vetenskapligt tillfredsställande", dvs hart när oläsbar för på området föga bevandrade! Sådan redovisning måste ges i systematisk, helst tabellarisk, form med notering av alla förekommande motivvariationer, olika "tvillingpar" o d och med noggranna tidsangivelser, belägg m m, och den måste självfallet publiceras i mera fackbetonat sammanhang.

Gränsdragningen i detta avsnitt vid år 1845 har dessvärre också medfört att skildringen av "upptäcktsfärden" till Långaryd i maj 1976, som blev den egentliga anledningen till dessa anteckningar, får anstå till den tredje och (förhoppningsvis!) avslutande artikeln i nästa nr av NPH-Nytt, då det material vi där påträffade huvudsakligen hör samman med tiden efter 1845.

I det tidigare avsnittet lämnade vi de båda svågarna JONAS KJELLMAN och ABRAHAM ROSENQVIST vid en tidpunkt, då deras vägar efter samarbetsåren vid

---

(1) Liksom i den tidigare artikeln tillåter sig förf att ofta använda gängse förkortningar av vissa ymnigt förekommande ord: vm = vattenmarke(n), hvm = huvudmarke, m/m = motmarke (dvs vm också i det andra halvarket), pbruk, pmakare, pmästare = pappersbruk, -makare, -mästare, mtslängd = mantalslängd, sn = socken, hd = härad. Rätt ofta, när inte missförstånd kunnat befaras, har också namnen HÖLJERYD och STRÖMSHOLM kortats ned till H-D resp S-M, KJELLMAN och ROSENQVIST till KJ-N resp R-T.

samma bruk - först på HÖLJERYD, sedan på STRÖMSHOLM - tycktes skilja sig i så måtto att ABRAHAM återvände till H-D, nu som arrendator av bruket tillsammans med sina gamla kamrater, gesällerna SVEN ENGSTRÖM och ANDERS HOLMQVIST, medan JONAS fortsätter verksamheten på det egna S-M. Vi lämnar t v JONAS, som allt framgent till sin död år 1860 - han uppnådde den för tiden och särskilt för en pmakare sällsynt höga åldern av 84 år - bor i S Strömhult och framgångsrikt driver sitt bruk, efter hand med sönerns alltmer aktiva deltagande, och ägnar oss till en början åt ABRAHAMS mera invecklade turer och transaktioner.

Kompanjonskapet mellan de tre arrendatorerna av H-D upphörde snart - åtminstone temporärt. Inga detaljer om de inbördes affärsuppgörelserna har varit tillgängliga - lika lite som om de inbördes personliga relationerna av mtlslängderna framgår bara att i nov 1820 ROSENQVIST utan att nämna medarrendatorer uppger sig arrendera H-D:s pbruk jämte det under hemmanet lydande torpet Brantåsen (dit han sannolikt flyttat från S Strömhult) och att hans ende gesäll är just f d kompanjonen HOLMQVIST, att i nov 1821 han enligt egen uppgift äger 1/4 av och bebor hemmanet Båxhult (i längden alltid: Bäckshult) i samma socken och ingen arrendator av H-D nämnes (den ene delägaren ROSENGREN lämnar nu som förut uppgift om sitt bruk), att i nov 1822 vår ABRAHAM fortfarande bor i Båxhult (äger 1/4 och arrenderar 1/4) men nu igen tillsammans med ENGSTRÖM och HOLMQVIST arrenderar H-D. I nov 1823 bor han alltjämt i Båxhult, och nu uppger sig HOLMQVIST som ensam arrendator av H-D! Slutligen i nov 1824 uppger sig ABRAHAM ROSENQVIST vara ägare av "Höljeryd med Pappersbruk och Quarn" (att den lilla sågen här inte nämnes kan bero på förbiseende, den återkommer sedan ständigt i uppgifterna), varjämte han arrenderar halva Båxhult. Av de båda ägarna ROSENGREN, den ene prost i annan socken, den andre hans son, salpetersjudare, "styresman" i Jönk:s län samt mönsterskrivare vid "Adelsfahne Regimentet", bor sonen kvar på annan ort i socknen, varefter han utflyttar till obekant ort.

I den rosenqvistska personalen på H-D ingår åter f kompanjonen HOLMQVIST som gesäll (och är kvar som sådan ännu i nov 1827), varjämte redovisas 2 lumpsamlare, 4 drängar, 3 pigor, 4 gifta torpare och backstugusittare. En av dessa uppges vara "Pappersmakargesäll" och två andra har bevisligen vid andra tillfällen erhållit yrkestiteln och har troligen, åtminstone tidvis, tjänstgjort som gesäller vid pbruket. Sammanlagt upptar ROSENQVISTS lista 38 personer, varav 12 kvinnor och 14 barn.

Antalet gesäller växer och varierar under tiden fram till 1846 mellan fem och nio, men flera av dem är bosatta på olika höljerydstorp och tjänstgör förmodligen bara tidvis vid pbruket och försörjer sig emellanåt också som lumpsamlare. Särskilda sådana nämns inte under ett flertal år, men det är klart att denna viktiga verksamhet måste varit i gång kontinuerligt. Lärlingar förekommer inte på listan förrän 1835, men säkerligen fanns också sådana, nämligen R-T:s söner, som efterhand utbildades i faderns yrke. Han och SARA JACOBSDOTTER hade fyra söner, födda 1816, 1819, 1823 och 1828, och de tre äldsta, LARS PETER, JOHANNES och CARL JACOB, framträder fr o m 1830-talets mitt i tur och ordning som fullfjädrade pmakare. Den yngste, ABRAHAM, bara fyra år vid faderns bortgång, bör väl också ha fått hjälpa till vid bruket men tycks ha haft andra intressen - när han 1855 vid 26 års ålder gifter sig kallas han "orgelnist-elev".

ABRAHAM och SARA hade också fyra döttrar: MARIA CHRISTINA, HEDVIG, SOPHIA och CAROLINA, födda resp 1813, 1817, 1821 och 1826 - döttrar och söner kom alltså i harmoniskt regelbunden växling! (2) Vi återkommer senare till döttrarnas giftermål m m.

(2) Till läsarnas orientering i snårskogen av namn, årtal och alltmer invecklade släktförbindelser bifogas en till år 1846 framförd släkttavla över familjerna Kjellman och Rosenqvist. Se sid 13-14.

Redan följande år, 1825, lämnar R-T hemmanet Båxhult (vilket emellertid senare skall dyka upp i ett kuriöst sammanhang!) och ägnar sig helt åt hemmanet Höljeryds jordbruk och pappersbruk, den vanliga kombinationen vid de små svenska pbruken, där familjen tog mer eller mindre verksam del i pappers-tillverkningen - jordbruket var en förhållandevis stabil näringsgren som gav viss trygghet under dåliga konjunkturer på pappersmarknaden och under längre driftsavbrott vid bruket.

Detta gör han uppenbarligen med framgång, därom vittnar de betydande kvantiteter HÖLJERYDS-papper med god och jämn kvalitet och välgjorda vm som finns bevarade i LEWAC, det svenska riksarkivets stora vm-samling. Någon mera äventyrlig expansion av tillverkningskapaciteten var det inte fråga om, HÖLJERYD förblev under hela sin existens ett litet bruk, sannolikt hela tiden med bara en kyp, i storleksklass dock placerad i mitten av de dåvarande ca 90 svenska handpbruken.

I Jönköpings län fanns vid H-D:s anläggning 1798 redan sex pbruk: RÖTTLE (anlagt 1646), STENSHOLM (1702 - det kallades länge JÖRANSBERG), BRUZAHOIM (1729), SKÄRVETE (ca 1760), KVILL (1780) och BLOMSHOLM (1786), varjämte samma år, 1798, också anlades STRÖMSLUND. Av dessa var och förblev SKÄRVETE och STRÖMSLUND de minsta, de övriga fem låg länge klart före HÖLJERYD i produktionen, men under ABRAHAM R-T:s tid minskas avståndet till konkurrenterna avsevärt och en och annan av dem passerades även. Då tillkommer emellertid två nya sådana med långt större ekonomiska resurser: NYHOLM 1824 och VEKA 1828, och 1831 (3) är ställningen den (räknat efter det totala tillverkningsvärdet) att HÖLJERYD ligger på sjätte plats (2206 Riksdaler banco) med svågern KJ-N:s STRÖMSHOLM på åttonde platsen (2020 Rdr). Då samarbetet mellan svågerna tycks ha varit mycket gott, kan man nog tillåta sig att betrakta de två närliggande bruken som i praktiken en enda produktionsenhet, och då ligger denna med 4226 Rdr klart före alla de äldre bruken, i jämbredd med NYHOLM (4249 Rdr) och med endast VEKA med sina 25 "arbetare" och 11200 Rdr:s tillverkningsvärde avsevärt före.

De båda svågernas gemenskap bryts visserligen genom ABRAHAMS tidiga död av "slag" 1833 - han blev sålunda inte mer än 46 år - men ingalunda samarbetet mellan bruken; det tvärtom utökas med tiden alltmer. Fram till 1840 står formellt änkan SARA själv för gården och bruket (eller bruken, som vi strax skall se), naturligtvis med de uppväxande sönerns hjälp och säkerligen också med svågern JONAS' bistånd - det är t ex han, av handstilen att döma, som under en del år framåt skriver hennes mtlsuppgifter. Hennes främste medhjälpare torde dock ha varit den 1829 som bokhållare vid H-D anställde FREDRIK LUND.

Denne var född 1798 i Algutsboda, där sedan 1810 pbruket BROAKULLA var beläget. Huruvida han där eller annorstädes fått sin grundläggande utbildning till pmakare är okänt, i varje fall var han gesäll, då han 1825 dyker upp i Långaryds mtlslängd som anställd hos JONAS KJELLMAN. På STRÖMSHOLM kvarstannar han i fem år, de sista två åren som bokhållare, varefter han i denna egenskap flyttar över till HÖLJERYD. Ett knappt år efter ABRAHAMS död gifter sig LUND

(3) Helst skulle förf velat med jämförelsesiffror från t ex vart tredje eller femte år eller med uträknade medeltal från 5-årsperioder klarare belysa brukens produktion, men sådana planer har av tidsnöd måst skrinläggas. Före 1830 är också det huvudsakliga siffermaterialet, hallrätternas årsberättelser, högst ofullständigt (se härom Gustaf Clemenssons kommentarer i EN BOK OM PAPPER (1944), s 379) och delvis rent felaktigt och missvisande. Förf har därför måst nöja sig med att begagna endast de två sammandrag av årsberättelserna 1831 och 1850 som Clemensson publicerat i nämnda BoP, ss 393-99, fast just dessa år icke torde vara önskvärt representativa för våra långarydsbruk.

med äldsta dottern i huset, den 20-åriga MARIA CHRISTINA, och kvarstannar på H-D till 1841 (ett par år kallas han i mtl-suppgiften "bokhållare", sedan bara "måg"), då han med hustru, dotter och två söner flyttar över till FREDRIKSBORGS pbruk (även kallat RÖSTORP eller STRÖMFORS) i Örsås sn i Kinds hd i Älvsborgs län, vilket han själv anlagt 1840 och var ägare av. Då han redan 7/8 1833 fått privilegiet, kan man våga gissningen att det var svärfaderns (in spe) fränfalle en månad senare (16/8) som kom honom att uppskjuta anläggningen av det planerade bruket och stanna kvar i Höljeryd.

Dock var det även andra inträffade och snart inträffande händelser som i än högre grad krävde hans närvaro där. I mtlslängden 1834 uppger sig änkan SARA R-T vara ägare ej endast till pbruket därstädes utan även till "hälften av BÅXHULTS Pappersbruk", vilket måste ha anlagts 1833, gissningsvis på hösten efter ABRAHAMS död. Hemmanet Båxhult ägdes då sedan minst fem år tillbaka av "pappersmakargesällen ENGSTRÖM", som nu med SARA R-T delar äganderätten till det nya, tydligen ännu mycket blygsamma bruksföretaget - någon personal utöver ENGSTRÖM själv uppges inte. Hemmanet Båxhult har vi tidigare sett för en kort tid bebos och delvis ägas av ABRAHAM R-T; ENGSTRÖM är identisk med ABRAHAMS kompanjon 1819 och 1822 och har tydligen, åtminstone tidvis, bott kvar i Långaryds sn - han arrenderade ett hemman där, Bästås, på 30 år (1813-43), och tre av hans barn är födda i Bästås (1816, 1821, 1825); ett fjärde föddes 1828 i Båxhult.

BÅXHULTS pbruk fick en synnerligen kort livstid, det är försvunnet redan ur följande års längd och någon tillverkning hade nog inte hunnit startas. Istället uppträder i 1835 års längd, dvs i nov 1834 (4), ett annat nytt pbruk benämnt LILLA HÖLJERYD och liksom det gamla bruket beläget på hemmanet Höljeryds ägor. Det äges enbart av SARA R-T, medan ENGSTRÖM med familj bor kvar på "Bäckshult" och inte längre är bruksägare (5). Höljeryd har alltså fr o m nu två pbruk under samma ägare, och det äldre kallas härefter STORA (el GAMLA) H-D.

I december 1835 inträffar visserligen en i branschen inte sällsynt kalamitet, en eldsvåda, som ödelägger gamla bruket, men det återuppbygges redan följande år. Händelsen omnämnes icke i mtlslängden och avspeglas inte heller i någon tillfällig minskning av personalen vid de båda bruken (man lämnade gemensam uppgift för de två utan att ange vilka som arbetade vid det ena eller det andra); gesäller och andra togs naturligtvis i anspråk för återuppbyggnaden.

Under åren 1838 och 39 arrenderade mågen LUND hälften av Höljeryd av sin svärmor, både jordbruk och annan "rörelse", och kallas nu "fabrikör". Någon gång under år 1840 övertar äldste sonen LARS PETER ROSENQVIST (f 1816) hälften av hemmanet Höljeryd med pbruk, kvarn och såg av sin moder (väl genom köp), och den "öfriga hälften, lika i alla delar af Höljeryd, äges af samtliga Källmans Söner", vilka tydligen köpt in sig i gård och bruk. LARS PETER R-T är sedan något år tillbaka gift med SARA ELISABETH ORRE, f 1818. Dock hade LARS PETER uppenbarligen redan 1835 börjat ta mera självständig del i pbrukets skötsel. Då tillverkas nämligen på H-D två formpar med hans initialer L P R i

---

(4) Läsarna påminnes om att mtlslängden alltid registrerar förhållandena i november (ngn gång början av december) föregående år, då uppgifterna lämnades! I regel anges i artikeln det verkliga året för inträffade händelser; då längdens årtal begagnas, markeras det speciellt.

(5) Huruvida ENGSTRÖM efter 1812 under den avsevärda tiden i Långaryd (fram till 1836 då han avflyttar för att grunda det egna pbruket ÅKLEHOLM i Skaraborgs län) möjligen tidvis tjänstgjort som gesäll vid H-D eller S-M kan inte konstateras. Gesäller och lumpsamlare som bodde i samma socken som ett visst bruk och bevisligen var anställda där, bokfördes emellanåt ej bland personalen vid detta, därpå finns flera belägg.

i ena arshalvan och det sedvanliga m/m:et H B i den andra (se nedan om brukens vm!)

I samband med denna förändring lämnar naturligtvis FREDRIK LUND sitt arrende och ägnar väl det år han med sin familj ännu bor kvar i Höljeryd åt den nya anläggningen i Västergötland. Då hans vidare öden som egen företagare faller utanför ramen för denna skildring - och f ö ännu är delvis outforskade - lämnar vi härmed den nyvordne brukspatronen med familj på FREDRIKSBERG i Örsås och konstaterar bara att "klanen" därmed icke oväsentligt utvidgat sitt intresseområde.

Det nya ägoförhållandet i Höljeryd består i längderna 1842-45. I 1845 års längd kommer dock PER MAGNUS KJELLMAN med egen uppgift - han har flyttat till Höljeryd, "brukar" 1/3 men äger fortfarande bara 1/6. Slutligen i 1846 års längd har som ägare i äldste kjellmanssonen CARL JOHANS ställe trätt hans föräldrar. Förändringen är en intern familjeaffär som väl har sin egentliga förklaring i CARL JOHANS ställning som faderns naturlige efterträdare på STRÖMSHOLM.

År 1839 hade CARL JOHAN gift sig med JOHANNA MARIA ORRE, en tre år äldre syster till den SARA ELISABETH, som nyss nämndes ha ungefär samtidigt gift sig med LARS PETER R-T - genom giftermålen hade sålunda de båda kusinerna också blivit svågrar och de barn som snart föddes i äktenskapen var sålunda både kusiner (på modernesidan) och sysslingar (på fädernesidan) med varandra!

I samband med giftermålet övertar den då 28-årige CARL JOHAN sannolikt den faktiska ledningen av STRÖMSHOLM - fadern kvarstår dock som ägare och om arrende talas ej - och försålde i maj 1845 sin sjättedel av Höljeryd till fadern JONAS KJELLMAN för 1500 Rdr bco (salubrevet är bevarat i det kjellmanska arkivet). CARL JOHAN har nu hunnit få fyra egna barn, två söner och två döttrar, av vilka dock en dotter dör 1845.

Den i Höljeryd bosatte "mellanbrodern" PER MAGNUS har också gift sig, närmare bestämt 1844, med lantbrukardottern BENEDICTA NYLANDER, f 1820, och får 1845 en son, som dock dör efter några dagar.

Vi går tillbaka i tiden och återvänder till vår tidigare huvudperson JONAS KJELLMAN i hemmanet S Strömhult med pbruket STRÖMSHOLM, kvarn och såg (6). Enligt uppgift från på orten alltjämt boende Kjellman-ättlingar (varom mera i kommande artikel nr 3!) skall JONAS omkring 1820 ha flyttat sitt några år tidigare anlagda pbruk och väl också kvarn och såg till ett ur vissa synpunkter förmånligare läge vid samma vattendrag, Jällundaån, något närmare Höljeryd. Denna uppgift, vars sanningshalt ingalunda betvivlas, avspeglas dock på intet sätt i mtlslängden, då ju flyttningen tydligen skedde inom ägo gränsen; den spelar inte heller någon roll för vår framställning.

---

(6) Både i Höljeryd och i S Strömhult spelade säkerligen såväl kvarn som såg en mycket liten ekonomisk roll. I JONAS KJ-N:s mtlsuppgifter förekommer hela tiden fr o m år 1815 ett "Möllaretorp" och i detta bor t o m 1829 (vad man vill tro vara) en mjölnare, som också brukar torpet. Efter 1829 "brukas Torpet till gården". I hóljerydsuppgifterna nämns inget "Möllaretorp" förrän i nov 1828, då det väl har tillkommit. Det bebos och brukas under två år av en man som kan förmodas vara mjölnare, därefter försvinner han ur uppgift och längd, och i fortsättningen brukas även detta "Möllaretorp" under gården.

Bruket's produktionskurva visar samma långsamt men säkert stigande tendens som H-D:s, siffrorna på personal och tillverkning ligger troligen under hela perioden 1820-36 under dettas, 1836-45 naturligtvis lägre, då H-D nu har två kypar genom tillkomsten av LILLA HÖLJERYD.

År 1831 tillverkades på H-D 600 ris (7) skrivpapper, 500 ris tryckpapper, 330 ris karduspapper "m m", sammanlagt 1430 ris till ett värde av 2206 Rdr. Motsvarande siffror för S-M var 500 ris skriv-, 450 ris tryck- och 618 ris kardus- "m m"-papper, sammanlagt 1568 ris till ett värde av 2020 Rdr, varav framgår att S-M faktiskt tillverkade större kvantitet papper än H-D, men med huvudvikten på enklare sorter.

Några jämförelsetal från de sannolikt goda åren 1832-45 har som sagt inte varit förf tillgängliga utan tyvärr först från 1850, då handpapperstillverkningen vid alla småbruk redan var på klar tillbakagång - man kämpade segt men förgäves mot maskinbrukens övermäktiga konkurrens. STORA och LILLA HÖLJERYD gör då tillsammans 530 ris skriv-, 700 ris tryck- och koncept-, 1480 ris kardus m m -papper, sammanlagt 2710 ris till ett värde av 4275 Rdr bco, STRÖMSHOLM 230 ris skriv-, 700 ris tryck- och koncept-, och 450 ris kardus- och m m -papper, sammanlagt 1380 ris till ett värde av 2232 Rdr. Dessa siffror ger "dubbelbruket" H-D 3:e platsen bland länets 12 pbruk och 26:e platsen bland rikets också nu ca 90 pbruk (8). S-M kommer på 7:e plats i länet och på 40:e i hela riket. År 1831 låg H-D på 58:e och S-M på 61:a plats bland hela landets då lika många bruk. Detta innebär en icke obetydligt framskjuten position i förhållande till de smärre konkurrenterna, men det absoluta avståndet till storbruken har å andra sidan ökats kolossalt.

Gesäller kommer och går vid STRÖMSHOLM som vid andra pbruk, men flera stannar anmärkningsvärt länge, vilket man gärna vill tyda så att vår JONAS var en god husbonde och läromästare. Lärlingar och lumpsamlare förekommer i ungefär samma utsträckning som på H-D. Det har redan nämnts att KJELIMAN år 1827 "befordrade" gesällen FREDRIK LUND till bokhållare, och efter dennes flyttning till H-D anställde han en ny bokhållare, som stannade kvar några år. Sedan torde sönerna ha ansetts kompetenta att sköta sysslan.

De två äldre sönerns avancemang till respektive driftsledare hemma på S-M och pmakare på H-D har redan omnämnts liksom deras familjebildning. Den yngste sonen, LARS PETER KJELIMAN, var, 29-årig och ogift, ännu 1845 hemma i S Strömshult, om sysselsatt vid det rätt stora jordbruket eller vid pbruket är oss obekant.

Så slutligen de båda brukens vattenmärken! I den inledande artikeln nämndes att JONAS KJ-N redan som arrendator på HÖLJERYD haft ett "personligt" vm: initialerna J K M (jämte I K M) under en adlig krona (bild 12 i förra numret). Huruvida han tog med sig formparet till sitt nyanlagda STRÖMSHOLM och till en början använde det där, eller om det ansågs höra till H-D och kvarstannade där för att användas tills det var utslitet, är omöjligt att avgöra. I varje fall förekommer märket mycket ofta i länets papper under de närmaste åren efter hans avflyttning från H-D. Att CARL FREDRIK TROTZIG gärna ville ha ett " eget" vm är ganska klart och det kommer också: hans initialer C F T under en

(7) Mängden ark pr ris var antingen 480 eller 500, olika vid olika bruk och i olika delar av landet. Det är obekant hur man räknade i Långaryd.

(8) Antalet pbruk i riket råkar vara nästan exakt det samma 1831 och 1850, men det är delvis olika bruk vid de två tillfällena - nedläggningar och nyanläggningar hade under mellantiden varit ungefär lika många!

vacker "sluten" krona (9), mycket lik en som tidigare förekommit som vm från H-D, nu med H R som m/m (bild 13 - numreringen fortsätter från artikel nr 1; jfr med bild 10!). Märket är inte belagt före 1819, så det var onekligen i sista stund han på detta sätt hann hugfästa minnet av sin kortvariga insats som pmakare vid HÖLJERYD - redan samma år hade han, som vi sett, nödgats frånträda arrendet (10)! Märket tilläts emellertid av de nya arrendatorerna sitta kvar på sitt formpar tills detta var förbrukat och förekommer med stor frekvens under 1820-talets första år.

JONAS KJELLMANS första säkra vm från STRÖMSHOIM är (1818) de krönte initialerna J K, utan m/m i andra halvarket. Det förekommer bara ett par år och ersätts o. 1820 av ett nytt vm av samma utseende (bild 14) men nu med det S H som m/m vilket allt framgent skulle bli brukets signatur. Formparet är i bruk tre år och följs omedelbart av ett nytt (1823) med synnerligen snarlika trådfigurer. Redan 1818 hade KJ-N dessutom börjat med ett annat formpar, vilket som hydmarke hade den egentligen holländska men även i Sverige mycket populära s k PRO PATRIA-figuren och som m/m även här S H fast mera rejält tilltagna än eljest.

Om PRO PATRIA-märket (så kallat efter devisen, som i Holland alltid, i Sverige oftast bifogades figuren) måste några ord sägas. Figuren visar en sittande kvinna i veckrik dräkt, som med ena handen håller en framåt lutad lans, på vars spets är placerad en hatt. Denna var ursprungligen bredskyggig, av holländsk 1600-talstyp, men antog så småningom - även i Holland men framför allt i efterbildningar utomlands - en ofta föga hattliknande skapnad. Framför kvinnan står ett upprest lejon med ett lyftat svärd i ena tassan och sju pilar i den andra. Kvinnan och lejonet befinner sig inom en sorts (ursprungligen cirkelformigt sluten) palissad. Tolkningen av bilden är följande: Kvinnan, "Hollandia", personifierar den holländska nationen, hatten på lansens är den borgerliga frihetens symbol, lejonet - som är hämtat från en gammal holländsk vapenbild - försvarar landet mot fiender, de sju pilarna är Hollands sju provinser, palissaden är ett känt "heroiskt" minne från en viss belägring i medeltidens Holland, vilken spelat stor roll i landets historia. Bilden är sålunda fylld med känslomättad, utpräglad nationell symbolik, sannolikt helt okänd för t ex svenska pmakare. Det kan tyckas egendomligt att ett vm med så speciell syftning spreds över hela Europa i många hundratals mer eller mindre felaktiga, ofta rent bisarra imitationer, men det finns förklaringar. En är märkets rent dekorativa "slagkraft", säkert eftersträvad av de flesta pmakare,

---

(9) Kronans heraldiska "karaktär" - adlig, friherrlig, grevlig, kunglig - spelade tydligen ingen roll för de flesta pmakarna. En kunglig krona (av mycket skiftande utseende) var vanligast; möjligen motiverades den av att pbruken hade ett "kungligt" privilegiebrev (utfärdat av Kommerskollegium) att tacka för sin tillkomst.

(10) Vad Carl Fredrik Trotzig senare tar sig för är obekant. Han bor under året kvar hos sina föräldrar i Höljeryd men bortflyttar sedan till okänd ort. Föräldrarna och två ogifta systrar bor kvar i H-d t o m året 1827, varefter de bosätter sig på ett hemman, N Åkershult, i Långaryds sn, av vilket äldsta systern "Demoiselle" Ulrika Henriette (f 1788) överraskande nog visar sig äga 1/4. Som familjens överhuvud skriver hon i fortsättningen dess mtlssuppgifter, uppger sig bränna med "en 13 kannors Lös Brännvins Panna" och vårdar tydligen sina alltmer "Sjukliga och Bräkliga", så småningom också som "utfattiga" betecknade föräldrar och sin likaledes snart sjukliga 6 år yngre syster. I 1833 års längd anges modern som "Enkefru" ("Går på kryckor") och faderns namn är borta. Förre bruksägaren Fredrik Trotzig var född 1744 och blev alltså omkring 88 år gammal. Hans 23 år yngre maka är i 1835 års längd "sängliggande" och dör tydligen under året liksom den yngre dottern, för i 1836 års längd är numera "Fröken" Trotzig ensam kvar. Hon bor på samma ställe i nov 1845.

en annan är att figuren snart förbands med ett visst pappersformat, som internationellt gick just under beteckningen "Pro Patria", en tredje slutligen att märket under 1700-talet blivit så dominerande i holländskt papper - det fanns där i ett stort antal olika "typer" med ett otal "varianter" av dessa - att det i utlandet ansågs representera det beundrade holländska papperet överhuvud taget och därför gärna imiterades, det blev en sorts kvalitetsmärke i det egna papperet!

Anmärkningsvärt är också att märket i två länder, nämligen Sverige och Ryssland, blev betydligt mera använt än i andra. I vårt eget land använde kanske ett 30-tal pbruk figuren, de större som KLIPPAN och LESSEBO hade den i ett flertal utformningar, och de mindre bruken excellerade i svenska rustika variationer. STRÖMSHOLM tycks under perioden fram till 1846 bara ha haft det ovan omtalade formparet (bild 15) och HÖLJERYD inget alls, men senare följer av allt att döma flera par.

Även namnbokstäverna S H måste ägnas en kort kommentar. Tyvärr är det så att STRÖMSHOLM i Långaryd ingalunda hade obesträtt monopol på dem, vilket väsentligt skulle ha underlättat vm-forskarens arbete. Frånsett att det under 1700-talet uppträder några oidentifierade S H (av vilka minst två härstammar från Holland) så finns det i Sverige under 1800-talet minst 4, troligen 5, möjligen 6 pbruk som åtminstone tidvis använde bokstäverna i sitt papper, nämligen OLOFSTRÖM i Blekinge (personinitialer), STENSHOLM i Jönk:s län, STRÖMSHOV i Älvsborgs län, SÄKERHETEN i Norrköping och (troligen) ett annat STRÖMSHOLM, nämligen i Kråksmåla sn i Kalmar län. Slutligen är det naturligtvis möjligt att ett tredje STRÖMSHOLM, nämligen i Virserums sn i Kalmar län, kan ha använt bokstäverna, fast därom intet är bekant! (11)

Även om S H i regel får en viss karakteristisk utformning vid olika bruk och delvis används under olika tider och naturligtvis med olika lokal spridning, uppstår ofta osäkerhet om till vilket bruk ett visst vm-par hör. Helark löser ofta problemet, men inte alltid, och det kan dröja rätt länge innan man får tag på sådana av rätt slag; LEWAC består till största delen av från arkiv utgallrade (blanka) halvark, som rivits bort från handlingar. Hittills har jag dock lyckats säkert attribuera ett 30-tal par S H, dvs ca 60 varianter, till respektive bruk, varav ca 2/3 kommit från Strömsholm, som alltså har långt flera sådana par än vart och ett av de andra.

Vi återvänder till våra vm från Långaryd. PP-märket användes mera sparsamt än övriga nämnda kjellmans-vm och fick därigenom 4-5 års brukstid. Något senare, o. 1820, förekommer under några år ett mycket otydligt vm, tydligen härstammande från en dåligt gjord trådfigur, i form av en mindre bikupa med bokstäverna I K M i sockeln och med m/m S H. Bikupan kom också från Holland, där den o. 1750 börjat brukas som vm i egenskap av en enkel symbol för pappersmakarfamiljen HONIG, vars verksamhet snart växte ut till en jättekoncern av flera stora firmor, som leddes av olika medlemmar av familjen.

---

(11) Bruket har intill senaste tid alltid trots heta VIRSERUM(s bruk) och endast under detta namn är det upptaget på Clemenssons lista över svenska handpbruk i BoP. En kunnig hembygdsforskare i Virserum, Gösta Lindström, uppger emellertid i en liten skrift om "Handpappersbruken vid Emån under 17-1800 talen" (utg 1975 av Virserums Hembygdsförening) att bruket haft namnet STRÖMSHOLM. Saken kan naturligtvis kontrolleras i förut (not 3) omnämnda årsberättelser men det har ej medhunnits. Bruket i Virserum grundades o. 1835 och nedlades o. 1904 (BoP), men tycks inte förekomma i BoP:s meddelade statistik från åren 1850 och 1870 - det vid dessa tillfällen i Kalmar län nämnda STRÖMSHOLM torde vara bruket i Kråksmåla sn.

Detta motiv blev ännu mera populärt i vårt land än Pro Patria och har använts i otaliga utformningar vid 50-60 pbruk. Vid både HÖLJERYD och STRÖMSHOLM förekommer det i ett flertal olika typer under olika tider. KJELLMANS första försök i genren är som sagt tämligen misslyckat. Det är påtagligt "hemgjort", av alltför tunn tråd så att förtunningarna knappt kan urskiljas i papperet, vartill kommer att märket tycks ha använts för en sekunda papperskvalitet, vilket gör vm:t än otydligare.

Betydligt bättre är då den bikupa som o. 1821 produceras av arrendatorerna på HÖLJERYD (bild 16). Den är av konventionell holländsk typ och har H R som m/m liksom tidigare. Hvdn härstammar sannolikt från någon "verkstad", medan m/m:s små initialer visar alla tecken på att ha blivit förfärdigade av en amatör. Långt elegantare är emellertid den bikupa som ABRAHAM ROSENQVIST som nybliven "brukspatron" lanserar 1825, en tidigare okänd "typ" tydligen specialbeställd för H-D, med ägarens initialer under (bild 17). M/m är nu H B, tolkat som Höljeryds Bruk, vilket i fortsättningen blir dess signatur (bokstäverna förekommer också på andra håll, t ex Hargs Bruk, men är lättare att skilja åt än de många S H). Denna bikupa ersätts senare av en något mindre av samma typ och med förändrade bokstavsformer. År 1825 introducerar ABRAHAM R-T också ett annat vm, som tycks ha tillverkats i betydligt större kvantiteter än hans bikupor, A R under en krona av ny typ och H B som m/m, initialerna här som i bikupemärkena försedda med det karaktäristiska "kommatecken" mellan bokstäverna som sedan slopades (bild 18). Även detta ersattes senare med en krona av enklare slag (bild 19).

Någon tillnärmelsevis systematisk förteckning över de många vm som under slutet av 20-talet och senare fram till 1846 var i bruk vid H-D och S-M kan som redan påpekats inte bli fråga om i en artikel av detta slag. Här lämnas i illustrationerna bara exempel på några olika motiv som förekommit. Från S-M är ett dekorativt lejon med I K i sockeln och m/m S H (bild 20) och från H-D ungefär vid samma tid en trevlig postryttare med H R som m/m (bild 21), använt i tunt s k postpapper, avsett för brevskrivning. Diverse H R förekommer, jämte H B, både som hvdm utan m/m och som m/m till olika hvdmärken ännu till mitten av 30-talet, sedan försvinner dessa initialer. Ofta var de rätt klumpigt utförda och användes troligen för enklare papperskvaliteter (bild 22). På S-M använde man i postpapperet ett posthorn med J K under och S H som m/m (bild 23), senare även med ombyte av bokstäverna: S H under hornet och J K som m/m. År 1832 uppträder f f g en för S-M speciell, 7-uddig stjärna, en kort tid ensam, snart med J K eller S H under och S H eller J K som m/m (bild 24), ett i fortsättningen med lätta variationer flitigt använt motiv i många formpar.

År 1835 kommer flera intressanta nyheter. Dels införes i både H-D:s och S-M:s papper det "dubbel-X", med eller utan upplysande bokstäver under, som redan blivit ett vanligt m/m till bikupan vid många svenska pbruk. Det kom liksom kupan från holländska vm under 1700-talet och sägs vara ett gammalt "köpmansmärke" med ovisst ursprung, men slog som vm igenom på allvar först på 1820-talet både i Holland och annorstädes. I vårt land introducerades det som vanligt först av KLIPPAN och LESSEBO, varefter småbruken följde efter. Hos våra långarydsbruk uppträder det med inte mindre än fem olika bokstavskombinationer under figuren, varjämte minst något tvillingpar med dubbel-X utan bokstäver misstänks höra hit. Bokstäverna är dels de välkända J K, S H och H B, dels de helt nya L H D och L P R. Av de fem dyker tre upp 1835: J K med m/m S H som vanligt, L H D med en bikupa som hvdm, vilken ett eller två år före börjat användas vid H-D (bild 29 - se nedan!), och L P R med okänt hvd- eller motmärke (helark ej påträffat) men på annat sätt bundet till H-D. Vad står L H D och L P R för? Ja, den läsare som samvetsgrant plöjt igenom de föregående sidorna (låt mig få behålla den barnafromma illusionen att någon gjort det ...) vet redan en del av svaret: L P R är utan ringaste tvivel LARS PETER ROSENQVIST - ett klart belegg för att dennes självständiga arbete vid fäderne-

bruket, numera mor SARAS, började långt tidigare än som framgått ur andra källor - och kvicktänkt gissar han/hon nog strax att L H D betyder LILLA HÖLJERYD, och det är just vad det, med nästan 100%-ig säkerhet, gör; namn och årtal passar som hand i handske: Men jag kan försäkra att ännu för två månader sedan visste ingen nu levande person i världen hur dessa bokstäver skulle tolkas - själv har jag i årtal brottats med problemet och haft åtskilliga plausibla hypoteser (som jag inte ytterligare skall matta ut läsarna med att referera!) - men först den nu pågående forskningen i långarydsbrukens historia har gett den säkerligen rätta lösningen. Indicieanhopningen torde räcka för full bevisning men utelämnas här - fortfarande av omtanke om läsaren - men det kan vara nog att säga att L P R och L H D förekommer i så många klara HÖLJERYDS-sammanhang att saken kan anses avgjord.

Några vägande indicier presenteras dock i illustrationerna. Bild 25 visar L P R utan dubbel-X med m/m H B, vilket även det kommer 1835, och bild 26 visar L H D, likaledes utan X, som m/m till hvdmärket "Mussla" av omisskännligt HÖLJERYDS-utseende. Jfr det samma år (1838) från STORA H-D härstammande musselmärket med H B under dubbel-X som m/m (bild 27), i vilket musslans bas är svängd åt andra hållet, förmodligen för att man i papperet lätt skulle kunna skilja de båda formparen åt (liknande små skillnader mellan samtida formpar av samma utseende gjordes vid de flesta bruk, väl för efterkontrollens skull). Det senare musselparet förnyas efter ett par år, möjligen därefter igen.

Vi kan alltså tryggt konstatera att det nytillkomna annexbruket på Höljeryds ägor avsatt egna pappershistoriska spår i bevarat material. Dessa upphör dock snart genom att LILLA H-D:s produkter åsätts samma "fabriksmärke" som STORA H-D:s, dvs i regel H B. Om det äldre bruket efter återuppbyggnaden 1836 försågs med två kypor och sålunda fick dubbel kapacitet mot LILLA H-D är svårt att avgöra men är av flera skäl mindre troligt.

Under 1830-talet förekommer flera olika bikupor som härrör från H-D eller S-M eller "misstänks" göra så. S-M har 1833 en av äldre typ med välkända J K i sockeln (bild 28), helark ej påträffat, men m/m har väl varit S H som vanligt. H-D har troligen samma år den i samband med L H D nyss nämnda bikupan, lätt igenkännlig genom de två vertikala strecken i sockeln (bild 29), nu med H R som m/m, och S-M en alldeles likadan med S H under dubbel-X som m/m. I LEWAC finns denna typ i mer än tusentalet halvark och i tjugotals varianter, av vilka flera tros emanera från Långaryd. Då variationerna är så många, kan dock antas att typen förekommit även vid andra bruk.

Helt säkrade är två andra bikupor på 40-talet av en ny typ, som även den av holländskt ursprung introducerats i Sverige av KLIPPAN och LESSEBO och nu blir allmän vid många bruk. Vid långarydsbruken har emellertid tillagts en detalj, en dekorativ blomma under sockeln, som tycks vara deras eget påhitt. (12) Den ena varianten har som m/m S H under dubbel-X, den andra H B under samma figur, men här svärmar dessutom fyra bin kring kupan, en nyhet som dock kommit den vanliga vägen från Holland via KLIPPAN och LESSEBO (bild 30).

(12) Med säkerhet har bara ett annat bruk kunnat fastställas som begagnat samma bikupa med den paranta blomman, nämligen ÅKLEHOIM i Skaraborgs län vid ungefär samma tidpunkt. Detta har sitt speciella intresse, då ÅKLEHOIM, som redan nämnts (not 5) 1836 grundades av gesällen SVEN ENGSTRÖM (och hans kompanjon JOHAN WEISER - fel i BoP!). ENGSTRÖM har, som vi sett, förekommit i ett flertal HÖLJERYDS-sammanhang, och det är ju tänkbart att han med sina goda förbindelser med bruksägarna ROSENQVIST och KJELLMAN fått tillåtelse att använda ifrågavarande vm.

Ännu en ny bikupetyp med enklare bladornament omkring kupan kommer 1845 med m/m H B. Det är en typ som senare blir ytterligt vanlig i Långaryd och då förekommer mest vid S-M. (Bild 31).

På 1840-talet blir slutligen en helt ny typ av vm allmän vid både S-M och H-D. Början görs på S-M 1839, där under en kort tid en blomprydd bladkrans utan initialer förekommer (helark ej påträffat). I kransen insättes ett år senare - om det rör sig om samma formpar eller ett nytt, har ännu inte utretts - de välkända initialerna J K och paret har nu sedvanligt m/m S H. Kransen uppträder 1842 med H B inuti (helark ej påträffat) och ett år senare med de nya initialerna R & K (bild 32), dvs ROSENQVIST & KJELLMAN, namnen på hälftenägaren LARS PETER R-T och de medlemmar av den befryndade familjen som ägde den andra hälften (även här saknas t v helark).

År 1844 kommer samma krans med J K i och m/m S H i en ny papperssort, som nu f f g förekommer i Långaryd, nämligen s k velinpapper med likformig struktur istället för den vanliga "randningen". Detta papper tillverkades nämligen inte på de sedan urminnes tid begagnade "trådformarna", där virans vergé- och varptrådar avspeglades som "vattenlinjer" i papperet, utan på formar med en vävd, betydligt tätare metallvira. Detta slags papper ansågs "finare" och mera estetiskt tilltalande än det äldre randiga. Idag är det ju snarare tvärtom, då elegantare brevpapper gärna görs "randigt" (på maskin) för att ge intrycket av "äkta handgjort" papper!

Därmed är redogörelsen för perioden 1820-45 avslutad, både person- och pappershistoriskt. Vi har fått bevittna hur de båda familjerna KJELLMAN och ROSENQVIST genom nya släktförbindelser såväl konsoliderat som utvidgat sitt samarbete och hur de med flit och omsorg producerat betydande mängder gott papper, och vi har sett hur vm-forskaren, icke utan häpnad över mångfalden, kunnat med stor tillfredsställelse inregistrera ett sannskyldigt flöde av förut mestadels oidentifierade vm som tillhörande de anspråkslösa små handpappersbruken i Långaryd. Fortsättning följer!

Familjerna KJELLMAN och ROSENQVIST t o m år 1845

JONAS KJELLMAN f 26/6 1776 i Haurida sn
i Jönk:s län. Gesäll v RÖTTLE 1800-07,
v Höljeryd 07-10, pmäst o arr där 10-15.
Anlägger pbruket STRÖMSHOLM på S Strömhults
ägor o innehar det till sin död 9/7 1860.

G 1807 m MÄRTA (MARGARETA)
JACOBSDOTTER
f 1780 i Gränna sn

Söner:

CARL JOHAN f 18/4 1812 i Höljeryd
1840 driftsledare på STRÖMSHOLM
G 39 el 40 m JOHANNA MARIA ORRE
f 23/3 1815 i Källerstad

PER MAGNUS f 9/3 15 i H-d
flyttar 44 till H-d som
delägare i o pmak vid
bruket.
G 44 m BENEDICTA NYLANDER
f 21/3 20 i Harplinge

LARS PETER
f 9/9 16 i H-d.
Hemma ogift 45.

Barn:

Johan Olof f 9/11 40
Hanna Marg-a Sophia f 19/10 41
d 17/1 45
Mathilda Christina f 2/7 43
Arvid Herman f 31/8 45

Son:

Lars Julius f 21/4 45
d 26/4 45

(1840-45 äger bröderna halva HÖLJERYD, 45 säljer CARL JOHAN sin andel till föräldrarna)

ABRAHAM ROSENQVIST f 1787, d 16/8 1833
Gesäll v RÖTTLE 1807, 09-12, v HÖLJERYD
12-15, v STRÖMSHOLM 15-20, fr o m 1820
först arr. sedan (25) ägare av HÖLJERYD.

G 1813 m SARA JACOBSDOTTER
f 1787 i Gränna sn. Piga
i H-d 11-13; efter ma-
kens död ägare av H-D
33-40.

Barn:

1) MARIA CHRISTINA f 13/12 13
i Båxhult. G 22/6 34 m bokhåll-
laren FREDRIK LUND f 29/7 1798
i Algutsboda

2) LARS PETER f 2/1 16 i
S Strömhult. Äger halva
HÖLJERYD fr o m 1840 och
är pmak där. G 40? m SARA
ELISABETH ORRE f 19/2 i
Källerstad

3) HEDVIG f 7/9 17
i S S-t.

Barn:

Sophia Albertina f 30/8 35 i H-d
Abraham f 14/3 37 "
Carl August f 11/8 39 "
(familjen utflyttar 41 från H-d
till Örsås sn)

Barn:

Adolf Henning f 18/1 41 i H-d
Peter Olof f 23/8 42
d 13/11 42
Anna Sophia f 15/11 43
Augusta f 17/3 45

4) JOHANNES f 4/7 19 i S.S-t

Utflyttar 41 från H-d till Örsås sn (förmodl
tillsammans med systemen och svågern)

5) SOPHIA f 13/8 21 i S.S-t

Hemma t o m 39. I nov 40 skriven som "demoi-
selle" hos Charlotte Kuylenstierna på Jonsberg
i Långaryd.

- 6) CARL JACOB f 26/9 23 i Båxhult Hemma ogift vid 1845 års slut, sedan
bortflyttad.
- 7) CAROLINA f 11/2 26 i H-d Hemma vid 1845 års slut.
- 8) ABRAHAM f 24/12 28 " Hemma vid 1845 års slut.

ILLUSTRATIONER

v = vänster halvark, h = höger dito; A = Abgewandte Seite, Z = Zugewandte Seite (härom se artikeln "Lite ABC om A och Z" i NPH-Nytt 1976:1).

Tecknet $\equiv$ betyder att v halvark och h halvark, dvs hvdmarke och motmarke (eller tvärtom) är verkliga delar av samma helark. Tecknet $\equiv -$ betyder att m/m saknas i andra halvarket, och $\equiv ?$ att det är okänt, då helark ej påträffats.

I bilderna har några gånger av utrymmesskäl det sedvanliga motmärket H B utelämnats; så vid n:ris 19, 17, 31 och 30 (här H B under "dubbel-X").

Bild 13

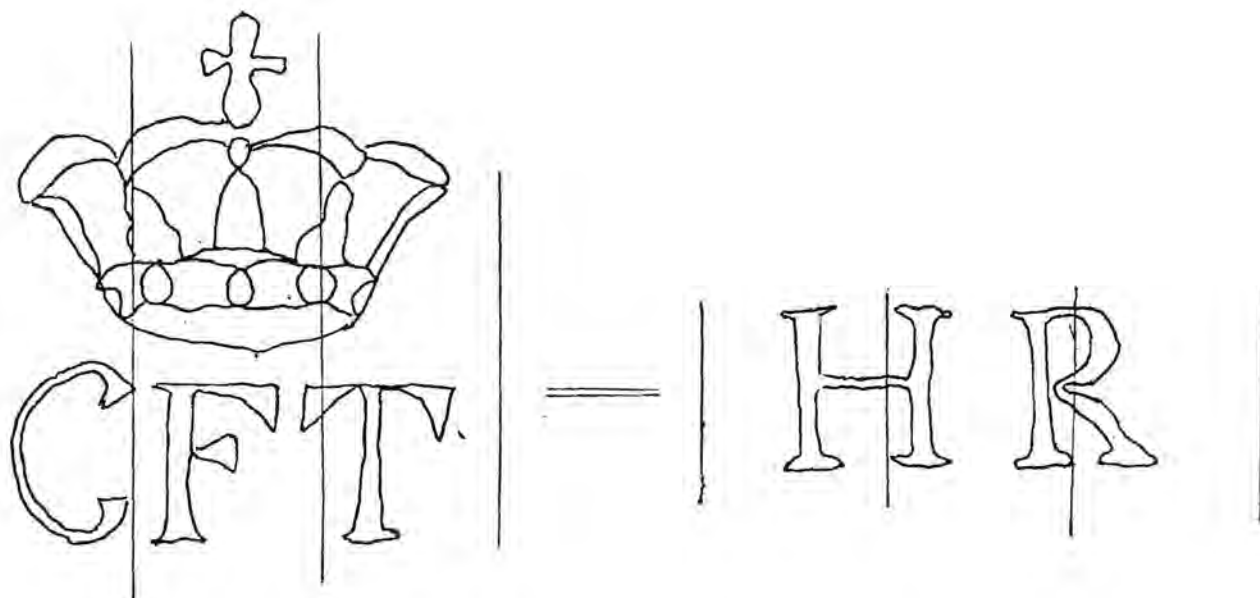

Bild 14

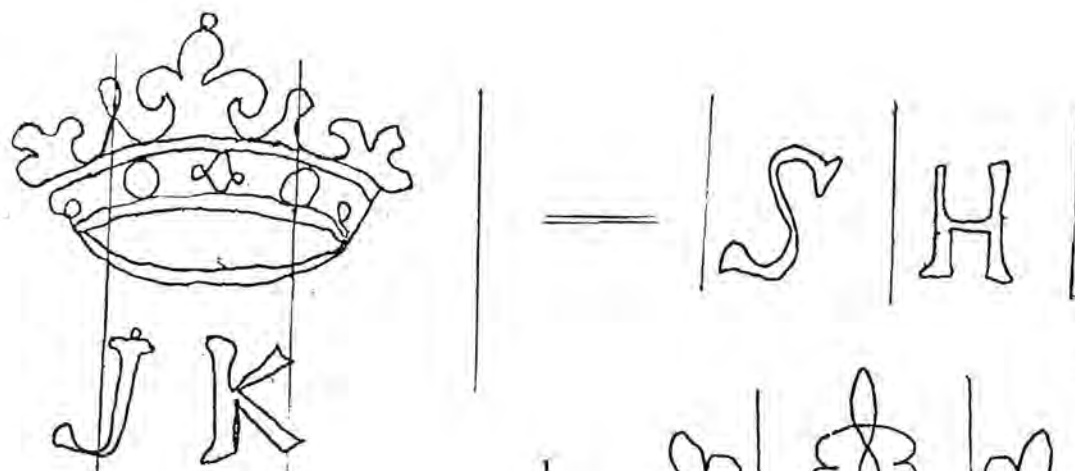
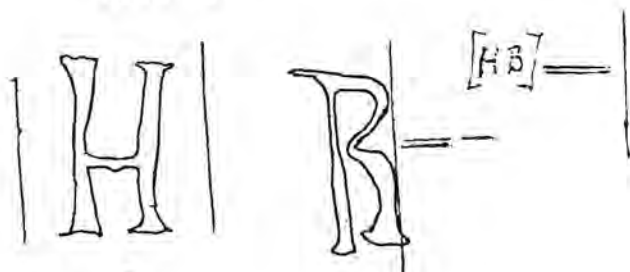
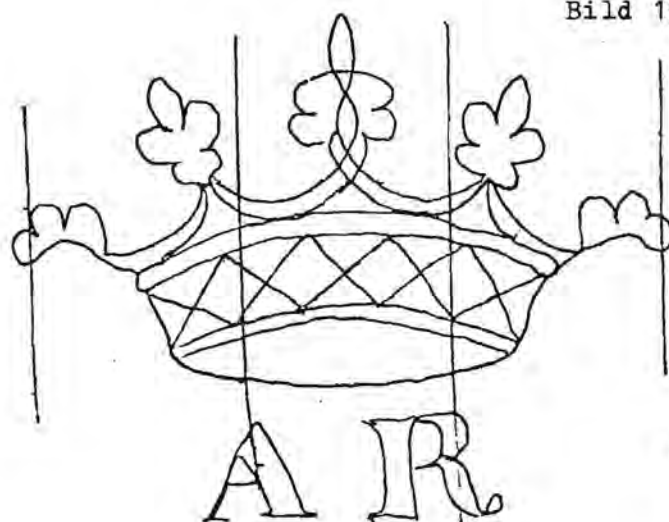

Bild 22

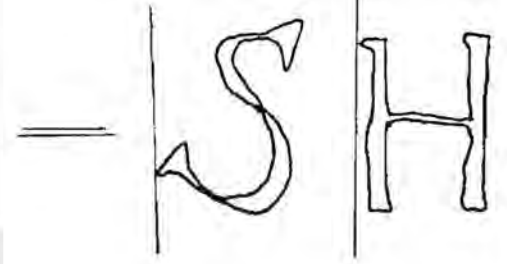
vZ

Bild 19

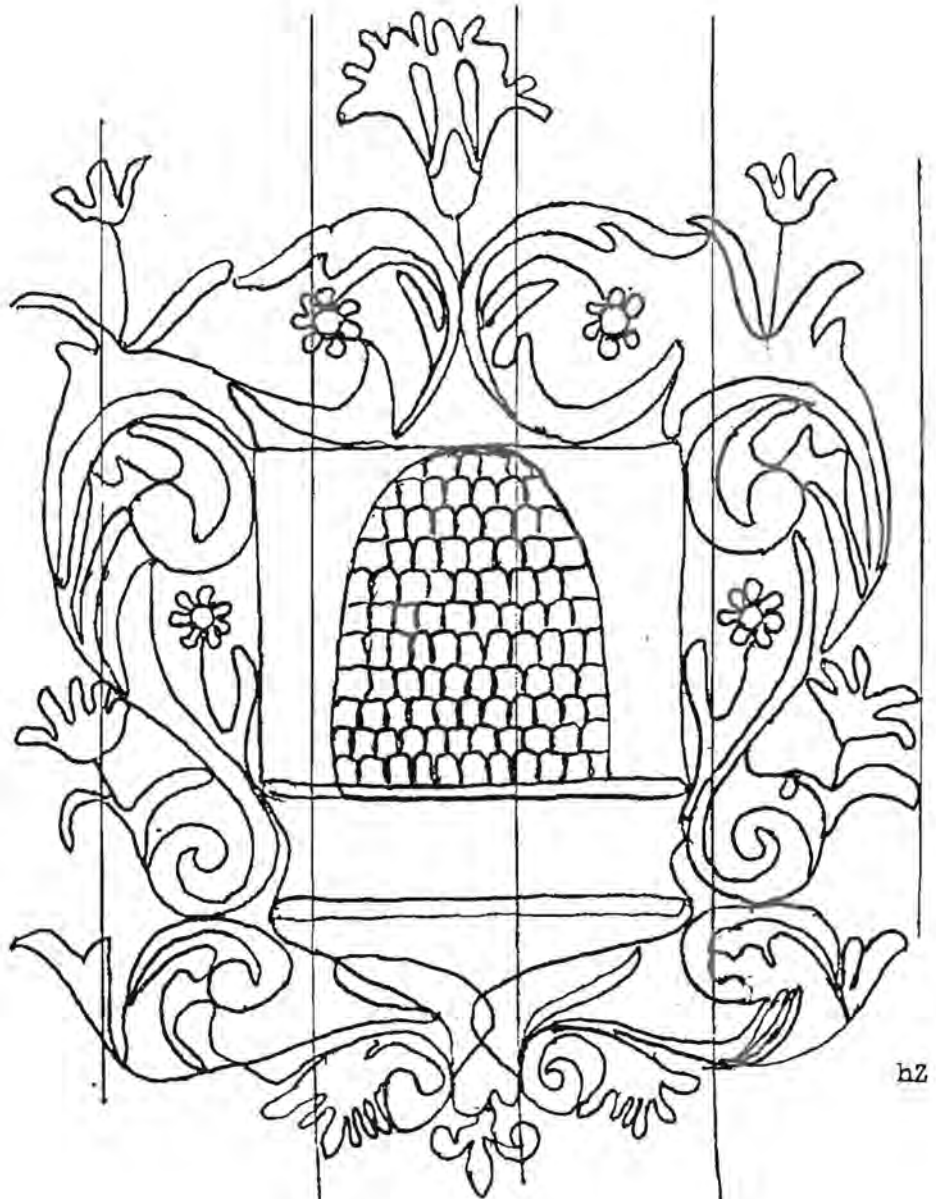
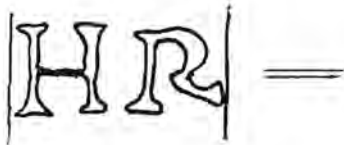
hA

vZ

hZ

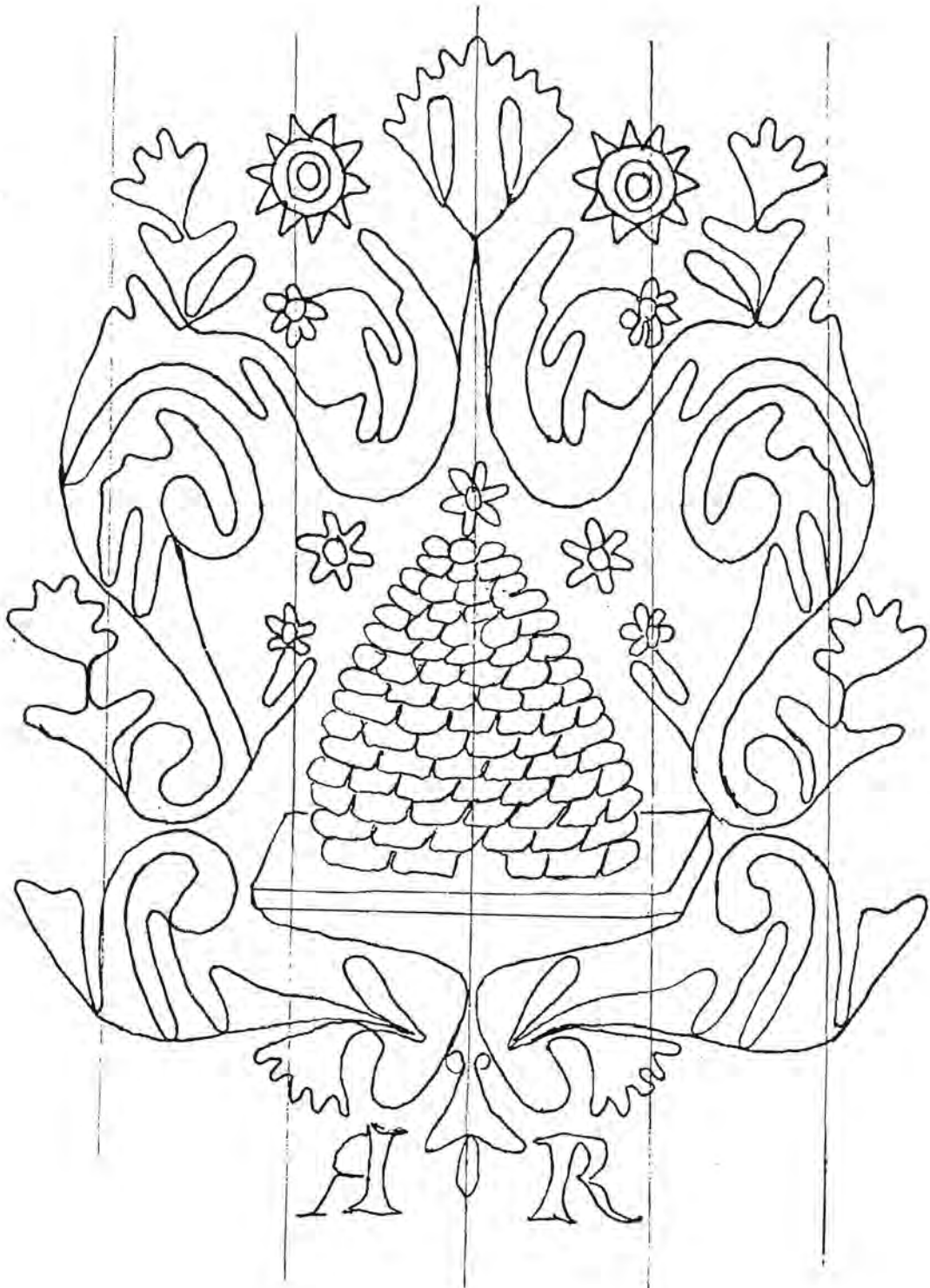
vZ

hZ

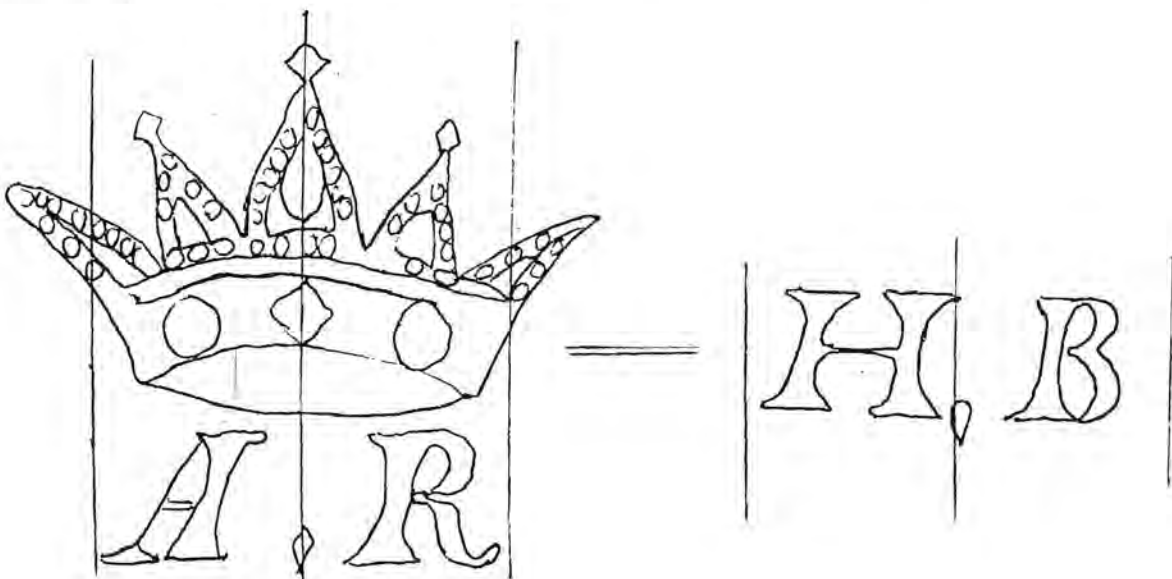

Bild 17

vZ

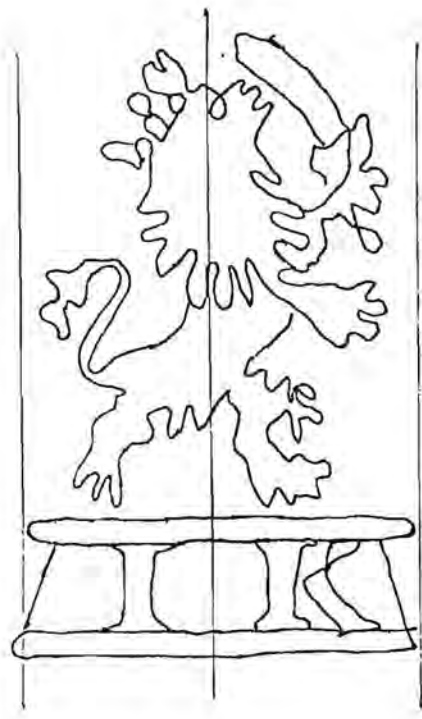
Bild 18

vZ

Bild 20

va | S | H | | =

hA

Bild 21

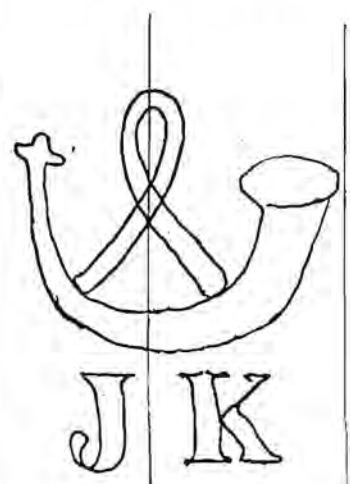

va

= | H | B |

hA

Bild 23

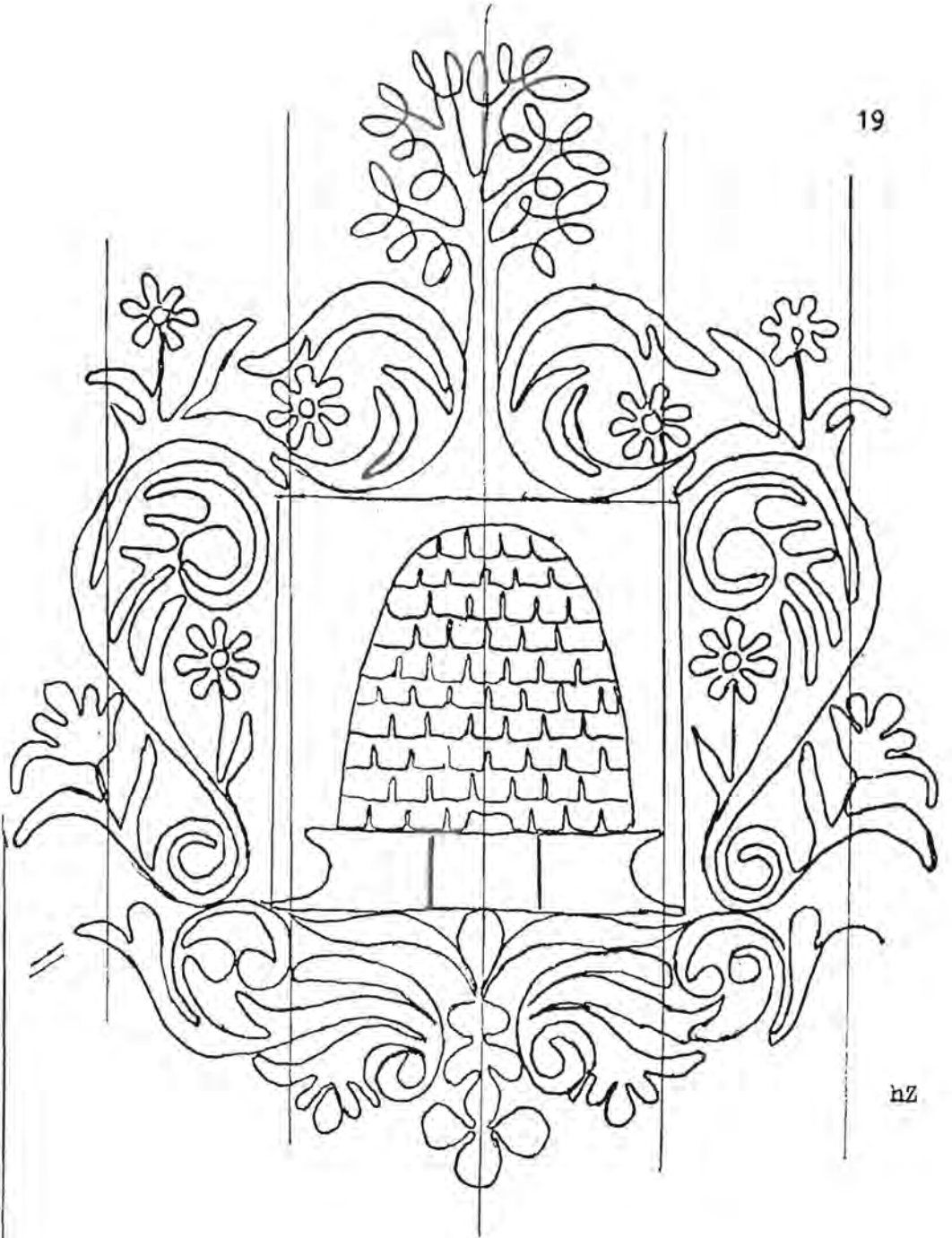

vZ

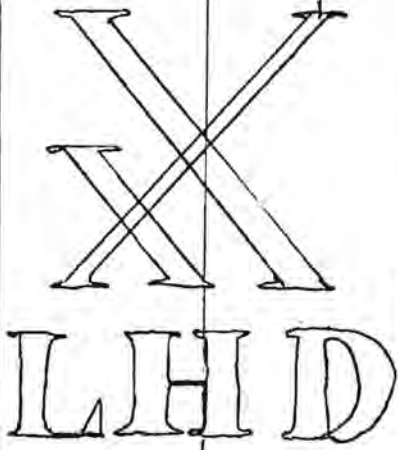
= | S | H |

hZ

Bild 29

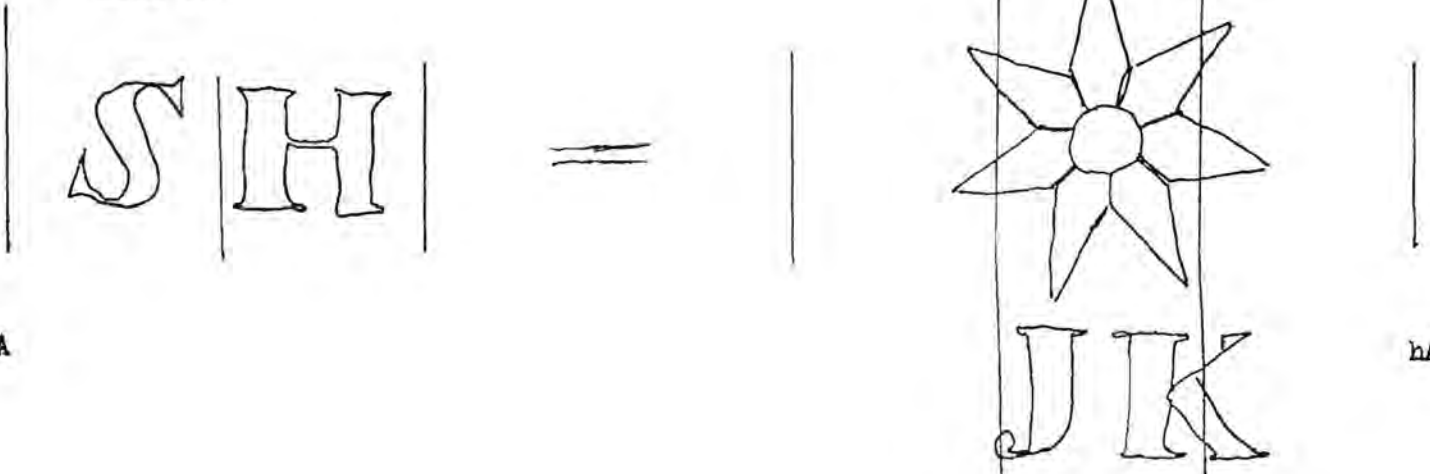

hZ

vZ

Bild 24

vA

hA

Bild 25

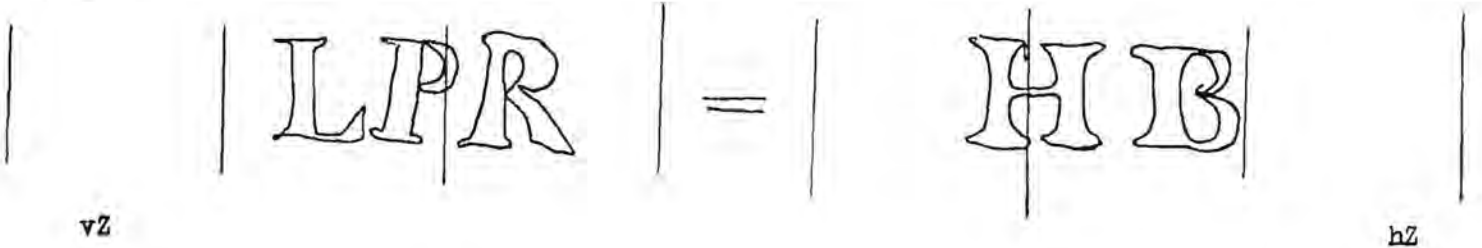

Bild 26

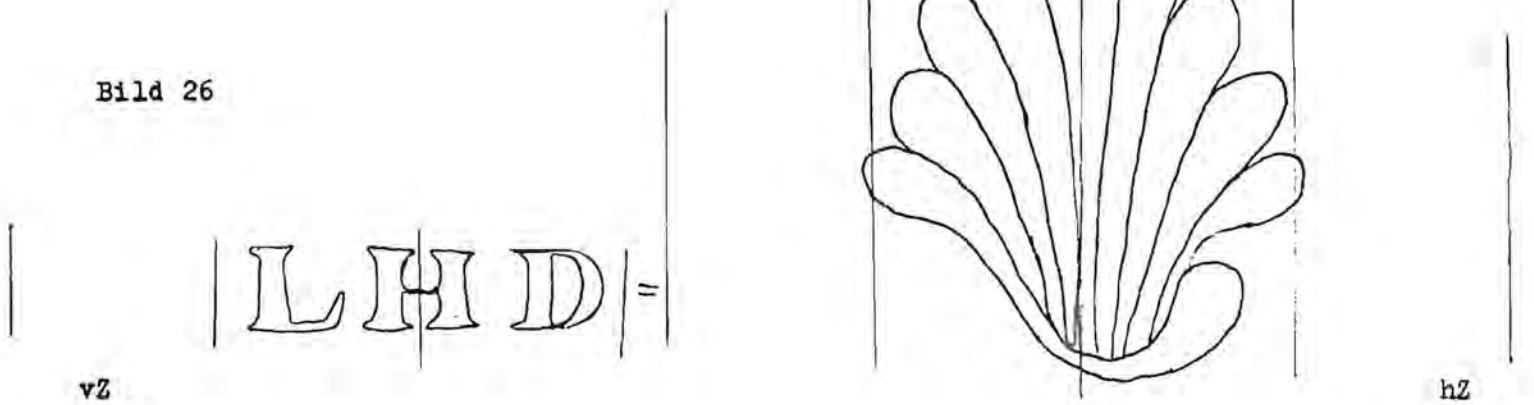

Bild 27

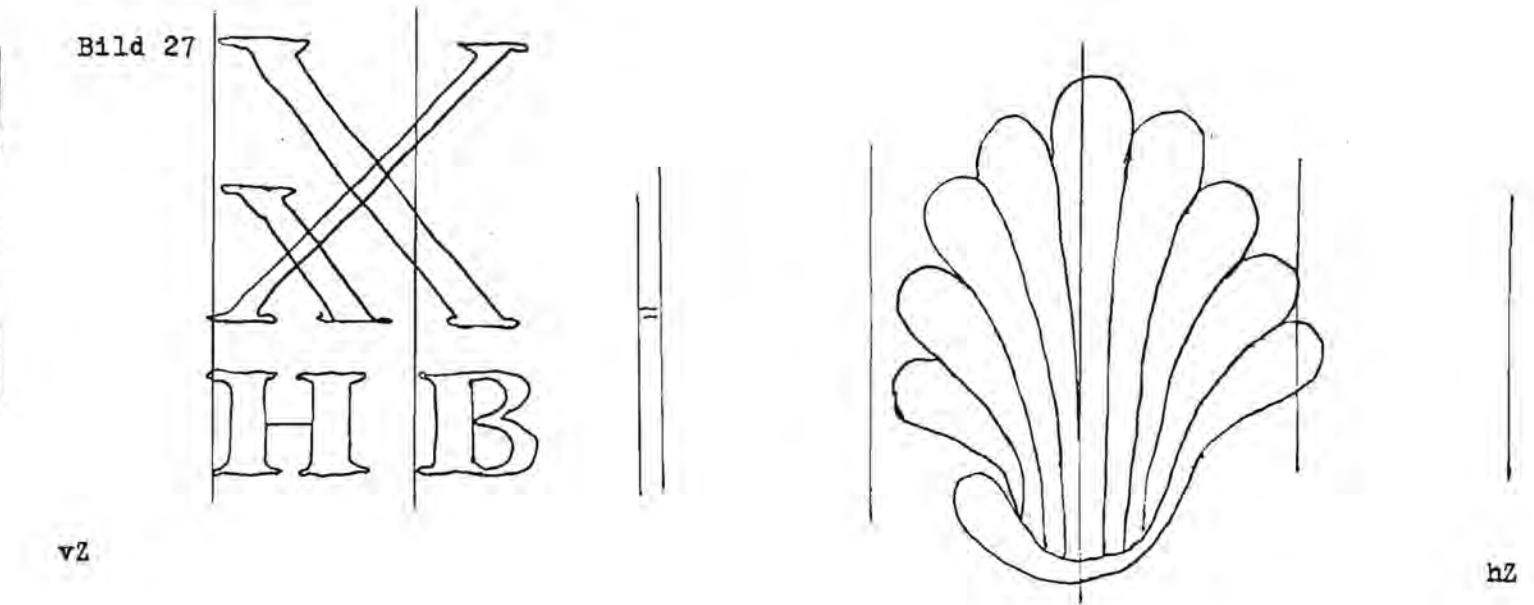
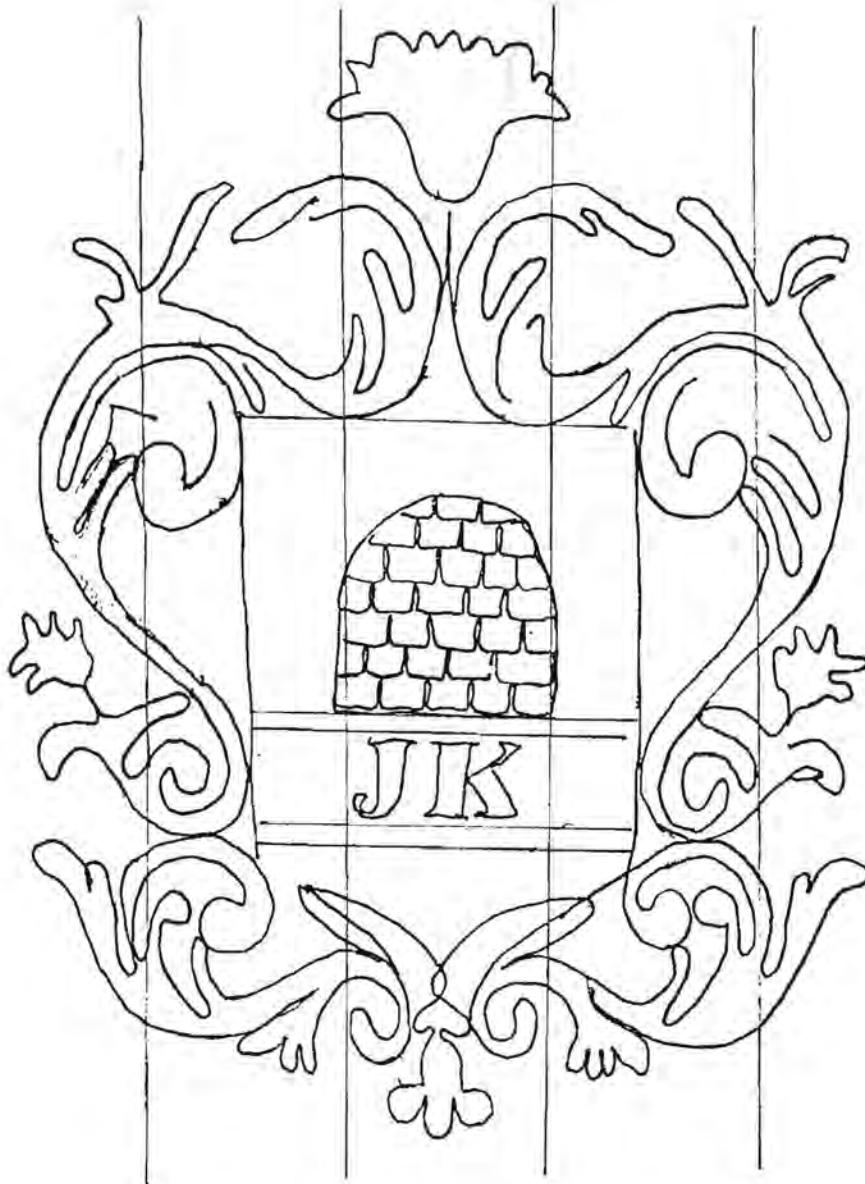

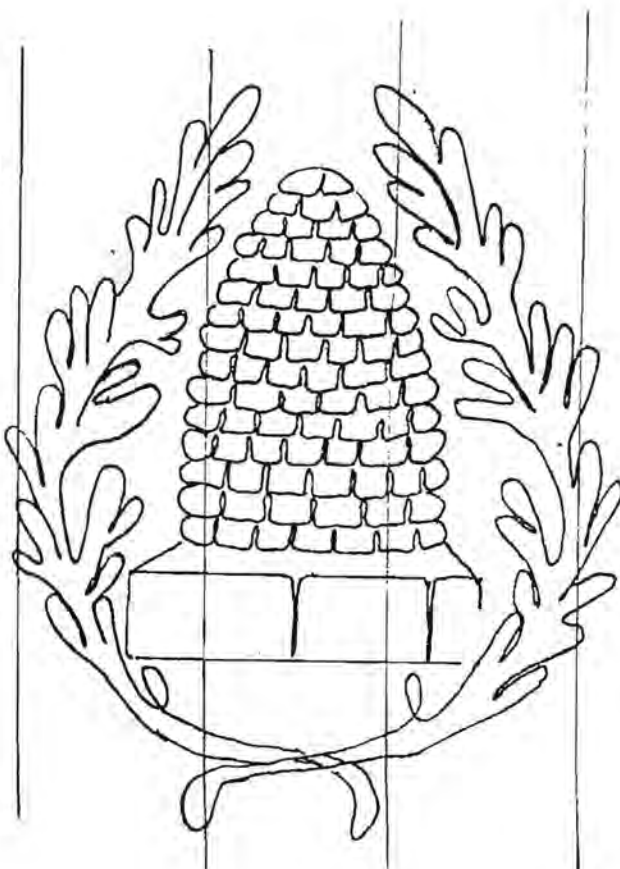
Bild 28

2. =

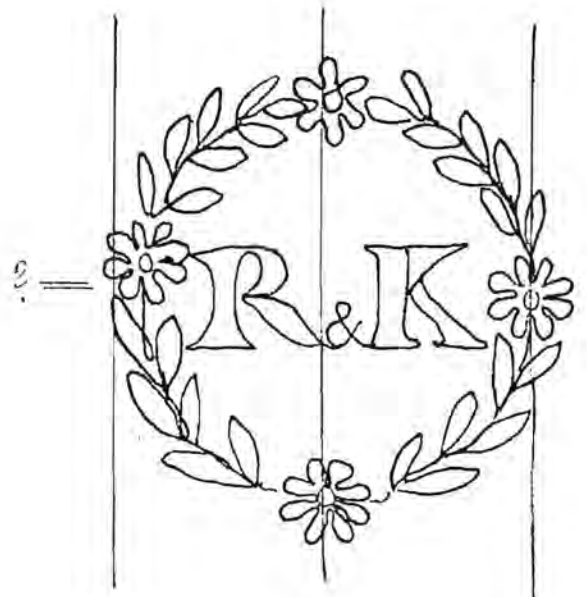
hA

Bild 31

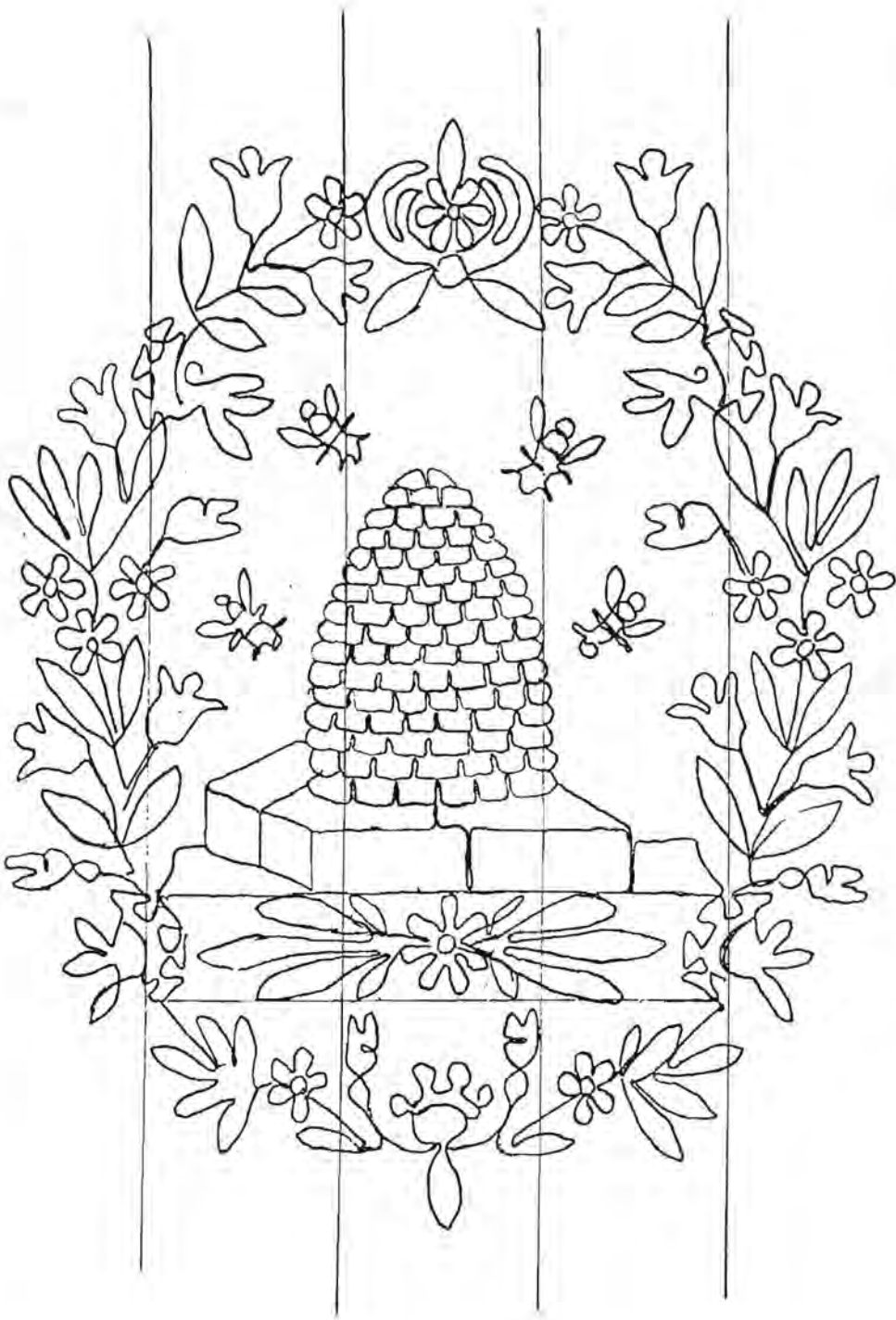
vZ

Bild 32

hA

Bild 30

PAPIRKONSERVERING - PAPIRHISTORIE

Nogle uformelle betragtninger

Av Ove K Nordstrand FIIC

Det kan måske umiddelbart være vanskeligt, og ikke blot for den uinitierede, at indse at der kan være en sammenhaeng mellem papirkonservering og papirhistorie. For den erfarne papirkonservator er sammenhaengen imidlertid klar, omend den måske kan være lidt vanskelig at forklare for andre.

De følgende linier praetenderer derfor heller ikke at give en sådan forklaring, men må blot betragtes som det de er ment som, nemlig nogle ganske uformelle betragtninger udfra en papirkonservators synsvinkel. Alligevel kan disse betragtninger måske tjene som et beskedent bidrag til forståelse af den postulerede sammenhaeng.

Det at være papirkonservator, altså at arbejde med konservering og restaurering af papir, var tidligere, da hovedvaegten lå på begrebet restaurering af - i alt vaesentligt - mekaniske skader, en naturlig forlaengelse, eller om man vil, udvidelse, af håndbogbinderens håndværksmaessige arbejdsområde og byggede som sådan på bogbinderhåndværkets naturlige empiriske grundlag. Da imidlertid, i nyeste tid, de skader som tages under behandling har skiftet karakter fra at være rent mekaniske skader over til i højere grad at være nedbrydningskader forårsaget af fysiske, kemiske eller biologiske procesforløb, har det måttet erkendes at papirkonservering nu stiller andre og større krav til sine udøvere end det traditionelle bogbinderhåndværk i sig selv kan opfylde. Kort sagt, nutidens og fremtidens papirkonservatorer må have, eller skaffe sig, en langt mere omfattende viden og kunnen end det tidligere var nødvendigt at besidde. Hermed er naturligvis hverken sagt eller ment at håndbogbinderens rolle i papirkonserveringen er udspillet, snarere tvaertimod. Håndbogbinderne vil, så længe de eksisterer, udgøre en fundamental del af personalet i et papirkonservingsværksted, og der vil i langt de fleste forskningsbiblioteker, og vel også i mange arkiver, i uoverskuelig tid fremover være arbejdsopgaver nok til medarbejdere med bogbinderbaggrund.

Men, som allerede berørt, nutidens og fremtidens papirkonservering, hvor hovedvaegten ligger på begrebet konservering, stiller krav om en langt mere omfattende viden og kunnen hos sine udøvere end tilfaeldet hidtil har vaeret. Dette gælder ikke mindst indenfor materialkundskaben, og det er just her vi træffer på den første aspekt af sammenhaengen med papirhistorien.

For at kunne tolke de faenomener der forekommer i papiret i et givet objekt som forelaegges en papirkonservator til behandling, må vedkommende være i stand til at vurdere hvilke af faenomenerne der har deres oprindelse i papirets fremstilling, og hvilke der skyldes nedbrydning. Sådanne vurderinger forudsætter at papirkonservatoren har et ret indgående kendskab til den historiske papirteknologis forskellige udviklingsfaser, og de spor disse har sat sig i papiret.

Den teknologiske side af papirhistorien må altså anses som en integrerende del af den viden som bidrager til at danne grundlaget for en papirkonservators daglige virksomhed.

Det er min egen erfaring, og flere af mine kolleger har berettet om lignende erfaringer, at mange af de videnskabelige medarbejdere ved forskningsbiblioteker og arkiver, såvel som en del benyttere af disse institutioners samlinger, tilsyneladende finder det naturligt i forbindelse med dateringsproblemer også at henvende sig til papirkonservatoren. Men det indgående kendskab til den historiske papirteknologis udviklingsfaser, der ovenfor er nævnt som en forudsætning for papirkonservatorens arbejde, er i forbindelse med dateringsproblemer utilstrækkeligt. Ganske vist vil den erfarne papirkonservator på dette grundlag som oftest have en umiddelbar fornemmelse af et givet papirs tidsmaessige placering, men i en dateringsmaessig problemstilling er det ikke fornemmelser der tæller. Der må kunne gives enten en eksakt datering eller en videnskabeligt holdbar argumentation for enten en tilnærmet eller en relativ datering. Og her kommer heller ikke papirkonservatoren udenom at benytte sig af vandmaerkerne. Hermed når vi frem til den anden aspekt af sammenhaengen mellem papirkonservering og papirhistorie. Papirkonservatorens indsigt i den historiske papirteknologis udvikling må have en naturlig forlaengelse i et vist kendskab til vandmaerkerne og deres historie.

Altså må papirkonservatoren principielt også være papirhistoriker, såvel i henseende til den historiske papirteknologi som til filigranologien.

Iøvrigt kan der anføres endnu eet, og måske endda mere tungtvejende, argument for at papirkonservatoren også bør være papirhistoriker.

Indenfor forskningsbibliotekssektoren her i Norden synes den almindelige opfattelse nu at være at når det beslutes at underkaste vigtigt materiale konserverings- og restaureringsbehandlinger, må behandlingerne gennemføres under devisen: jo mindre der gøres des bedre. Af forskellige grunde, som det vil føre for vidt at komme ind på her, må der forud for konserverings- og restaureringsbehandlingerne foretages indgående undersøgelser af objektets materialer og struktur, tilstand etc. og resultaterne af disse undersøgelser, såvel som de senere behandlinger må dokumenteres udtømmende i en konserveringsrapport. Denne vil dels give boghistorikere og andre interesserede nødvendige oplysninger i haende, men vil også senere, hvis omkonservering skulle vise sig nødvendig, danne udgangspunkt for dette arbejde. Den udtømmende konserveringsrapport bør bl a indeholde dokumentation for alle de vandmaerker der forekommer og for deres placering, frekvens etc. Og da konserverings- og restaureringssituationen, hvor en bog eller et håndskrift er adskilt for at gennemgå behandling, frembyder optimale muligheder for fremstilling af sande kopier af vandmaerkerne, hvilket vil sige kopier fremstillet ved hjælp af beta-radiografi, må konserveringsrapporten også indeholde sådanne kopier samt en evaluering af dem.

At papirkonservatoren bør være papirhistoriker for på fyldestgørende måde at kunne løse også denne opgave må forekomme indlysende.

Det i disse betragtninger anførte kan vel tage sig ud som en skitse af en idealsituation, hvad en del af det vel også i skrivende stund er. Men i Danmark er vi på vej til at omsætte disse idealer til realiteter. Et dokumentationssystem til brug ved konservering og restaurering, og som også indbefatter vandmaerker, er udviklet (af undertegnede) og for tiden under praktisk gennemprøvning og revision. Videre kan det anføres at der på Arkiv- og Biblioteksafdelingen ved Konservatorskolen på Det kgl. danske Kunstakademi i København undervises i papirhistorie og papirhistorisk teknik, og det står allerede nu klart at i løbet af få år vil mindst een, og antagelig flere, af de vordende konservatorer være klar til, i praksis at leve op til det i det foregående anførte.

Dermed er, gennem papirkonserveringen, anden generation af danske papirhistorikere på vej, og sammenhaengen mellem papirkonservering og papirhistorie endnu en gang antydet.

T O M A S B Ö L E S   V A T T E N M Ä R K E N

Av Kurt K Karlsson

Finlands första papperskvarn tillkom närmast på tillskyndan av biskopen i Åbo, JOHANNES GEZELIUS den äldre, (1615-1690). Han var född den 3.2.1615 i Gesala/Romfartuna i Sverige och sitt tillnamn hade han genom anknytning till födelseorten. Han blev student i Uppsala 1632, magister i Dorpat 1638, professor där 1639. Vidare teologie lektor i Västerås 1649, kyrkoherde i Stora Skedevi/Dalarna 1650, generalsuperintendent för Livland 1660 (vilket närmast var ett formellt uppdrag), teologie doktor i Uppsala 1661 och biskop i Åbo 1664. Här på sin nya arbetsplats gick han med sällsynt stor energi in för skolning och utbildning av sitt prästerskap och ivrade för upplysningsverksamhet i allmänhet. Åbo Akademi hade grundats 1640 och i samband därmed hade det även startats ett akademitryckeri. Gezelius, som också genast blivit utnämnd till prokansler för akademien, hade erfarenhet från såväl författar- som förläggarverksamhet från sin tid i Livland och han började även i Åbo att i snabb följd utgiva böcker. Men härvid bromsades arbetet såväl genom pappersbrist som av för låg tryckerikapacitet. Papperstillverkning hade han sett i Uppsala och för att råda bot på pappersbristen ordnade han med ett par pappersmakaresöner därifrån och ett litet pappersbruk tog form. Utan att i detta sammanhang gå närmare in på Tomasböle-kvarnens historia må dock nämnas, att bruket igångsattes av två bröder Obenher vid en liten bäck, som faller ut i den fjordliknande Pojoviken i västra Nyland (ca 1 mil rakt N om den nuvarande staden Ekenäs). Gezelius hade av Kongl Majestät anhållit om understöd för bättre tryckeriutrustning och hade därvid med övertygelse påtalat bristen på böcker. Men märkligt nog har någon riktig privilegieanhållan för varken tryckeri eller pappersbruk t v ej kunnat påträffas - kanske de ej gått helt normala vägar - alltnog, de kom båda i gång och Tomasböles start skedde i mars 1667, tryckeriet någotsånär vid samma tid. Kvaliteten på det producerade papperet var i miserablaste laget och räckte inte på nära nejder till att fylla tryckeriets behov.

För att i våra dagar få tag på Tomasböle-papper var det självklart att det i främsta hand måste sökas bland Gezelii egna tryckalster. På denna grund ägnade undertecknad de lediga kvällarna under vintern 1961-62 till att på Universitetsbiblioteket i Helsingfors gå igenom det nog så rikliga förrådet av Gezelius-litteratur jämte andra samtida Åbo-tryck och uppgjorde en förteckning över vad slags papper som då använts, samtidigt som synliga vm avritades. Detta resulterade bl a i ett kort meddelande inför IPH-kongressen i Lindau i juni 1962. (1) Ur det från Universitetsbibliotekets sk Fennica-avdelning hämtade materialet på över 1000 olika tryck är det svårt att göra någon verklig mängdstatistik, då vissa böcker har över 1000 sidor och vissa tillfällighetsskrifter går på någon enstaka sida. Det kan dock noteras, att av dessa tryckalster var 260 st tryckta på Gezelii-officinen (boktryckarna Johan Winter och H C Merckell), och av dessa var endast 41 st (helt eller delvis) på Tomasböle-papper, 118 st var helt utan vm och av Akademitryckeriets alster hade endast 4 st Tomasböle-vm. Den äldre av de två bröderna på Tomasböle, Bertil Obenher, hade tillfälle att verka där bara 4 år, varefter han avskedades av biskopen efter en rättegång, där han beskylldes för underslev - han hade för att livnära sig sålt en del papper "svart" åt lokala avnämare (mantalsskrivare, präster m fl). Undertecknad har därför vid genomgång av ortens mantalslängder, jordaböcker, domstolsprotokoll och diverse verifikationer verkligen påträffat några enstaka ark av dessa på "avvägar" komna produkter.

1) Public. i Papiergeschichte nr 1/2 1963, s 11-18.

Av de 5 olika vm-typer, som kom till användning i Tomasböle, hade 4 st i princip samma mönster, en dubbelorm runt en stav, på vars övre ända satt en fågel. Motivet måste självfallet ha sammanhang antingen med pappersmakaren eller med biskopen. Försöken att med vännen Gösta Liljedahls hjälp lösa frågan om motivets härstamning ledde ej till något säkert resultat. Fader Obenher hade visserligen i sinom tid använt en orm i sitt vm, men den liknade ej nämnvärt ovannämnda dubbelorm. Problemet förblev helt olöst ända till hösten 1975, då det bland de talrika "Gezeliana", som under årens lopp genomgåtts, plötsligen dök upp ett privatbrev, skrivet av sonen, biskop Gezelius den yngre, och detta brev var försett med hans privata sigill - i normala fall hade Gezeliernas brev domkapitlets eller något annat officiellt sigill, om de nu överhuvud taget hade något. Detta lilla sigill, 13 mm i diameter, visade sig i filatelistens lupp ha som hjärtvapen en dubbelorm och en fågel! (fig A). Nu ökade nyfikenheten - det var ju ej Gezelius d.y. som grundade Tomasböle utan hans far. Alltså - frågan gällde: Hur såg Gezelius den äldres privata sigill ut? Ett besök på Nationalmuseets sigillkabinett gav inget resultat, ett besök i Åbo domkyrkas Gezelius-kor ej heller. De heraldiker jag tillfrågade kunde ej heller hjälpa. På våren 1976 berättades det att en teol professor P Laasonen vid Helsingfors universitet höll på att sammanställa en bok om Gezelierna. Ett sammanträffande ordnades och på min fråga i detta akuta problem fick jag ett svar på rak arm - bilder av Åbo-biskoparnas sigill finns publicerade i "Åbo Stifts Herdaminne 1554-1809" (skriven av Yrjö Blomstedt - Eero Matinolli. 1963.) Saken är så enkel, bara man vet den. Där fanns bl a bilden av det eftersökta sigillet, med ormar och tippor (fig B).

Om vi betraktar de olika vm så är de numrerade i den tidsföljd de tagits i bruk. N:ris 1 och 2 är samtida, men det är att observera, att man också samtidigt använt minst en, kanske två arkformar utan vm. Till utseendet är de ju mycket "hemgjorda" och förekommer i ena arkhalvan utan motmärke. Massan är så litet stampad (= mald) att produkten är av närapå läskpappers-typ och vergeringen är nästan osynlig; där den har skyttat har den uppfattats till 19-21/2 cm. Det brev av biskop Gezelius d.ä. som ofta omtalas därför att han i texten säger, att det är skrivet på hans eget papper, är daterat 17.5. 1667, men den använda arkhalvan har tyvärr inget vm. Det första daterade brevbälägget av vm 2 är av den 30.10.1668. Av dessa båda typer finns endast en form.

Vm 3 har ett elegantare utförande. Staven i mitten består av en enkel linje och fågeln ovan inramningen har utslagna vingar. Av denna typ finns ett formpar, med smärre skillnader, huvudsakligen i omramningens våglinjer. Belägg från åren 1672, -74, -75 och -79 till -89. Vergeringen något tätare som föregående eller 20-21/2 cm. Tills vidare funnen blott i tryck. Vm 4, som till bildmönstret helt avviker från de övriga, består av en fransk lilja + bokstäverna I.W. Dess största förekomst är i Gezelii finska bibel. Att man valt en lilja vågar man väl antaga beror på, att denna lilja alltsedan 1300-talet utgör en integrerande del av Åbo stadsvapen. "I.W." vill man tolka till Johan Winter, den huvudsakliga konsumenten av detta papper. Förekommer i ett formpar, utan motmärke. Påvisad åren 1677, -78, -81 till -83 och 1685. Vergeringen tät, 23-24/2 cm. I skrifter påträffad tills vidare en gång.

Vm 5, det sista i serien, liknar typ 3 men skiljer sig tydligt från denna genom att det har en tvålinjig mittelstav, ett något grövre utförande samt ett längre inramningsfält. Fågeln är oftast mycket otydligt tecknad. Ett formpar, utan motmärke. Påvisad i tryckalster 1683-86, -89, 1692-93, 1695-97 och 1708. I handskrivna papper i tvenne fall.

För att eventuellt få hjälp utifrån bifogas här ett par vm som ej kunnat beläggas men som i ett flertal fall påträffats alternerande med Tomasbölepapper i en kvalitet, som i det allra närmaste är lika dålig som detta. Vm avbildar en flaska - en smula sned, och en figur som eventuellt kunde tolkas som en biskopsmitra (se bilderna a och b). Dessa vm har påträffats endast åren 1667-1671.

Johannes Gezelius den yngres privatsigill

Fig A

I.G. = Johannes Gezelius

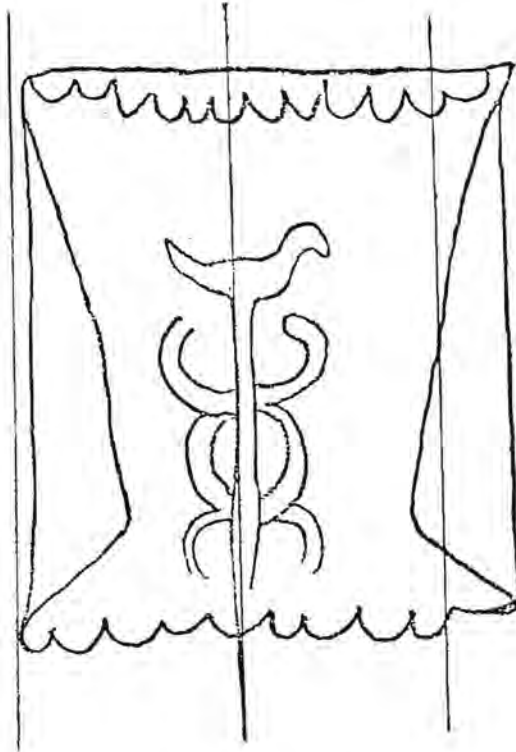
I.F. = Johannes Filius =
Johans son

Johannes Gezelius den äldres privatsigill av år 1649

Fig B

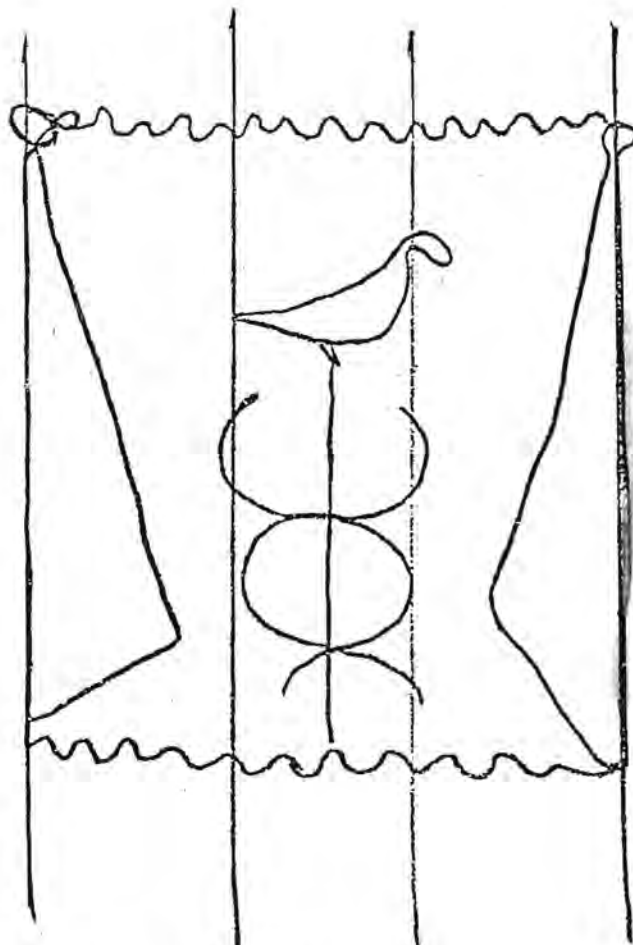
Vm 1

1668 - 71

endast 1 form, utan motmärke

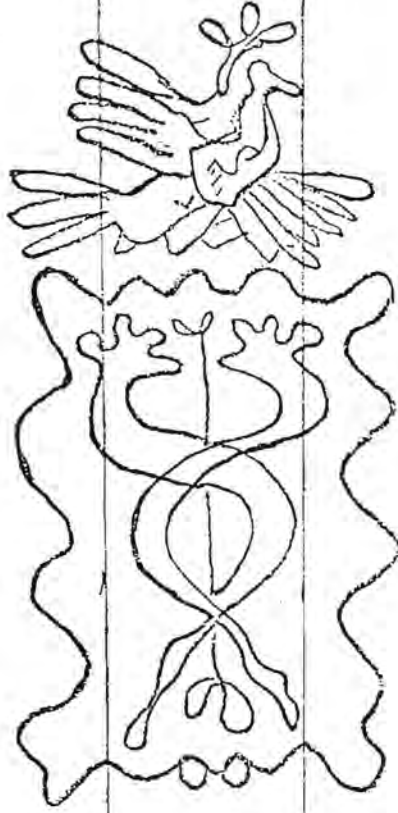
Vm 2

1668 - 70

endast 1 form, utan motmärke

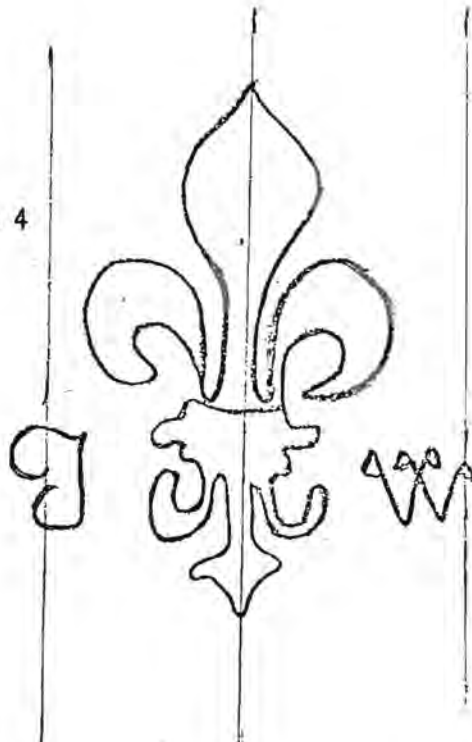
Vm 3

1672, 74-75, 79-89

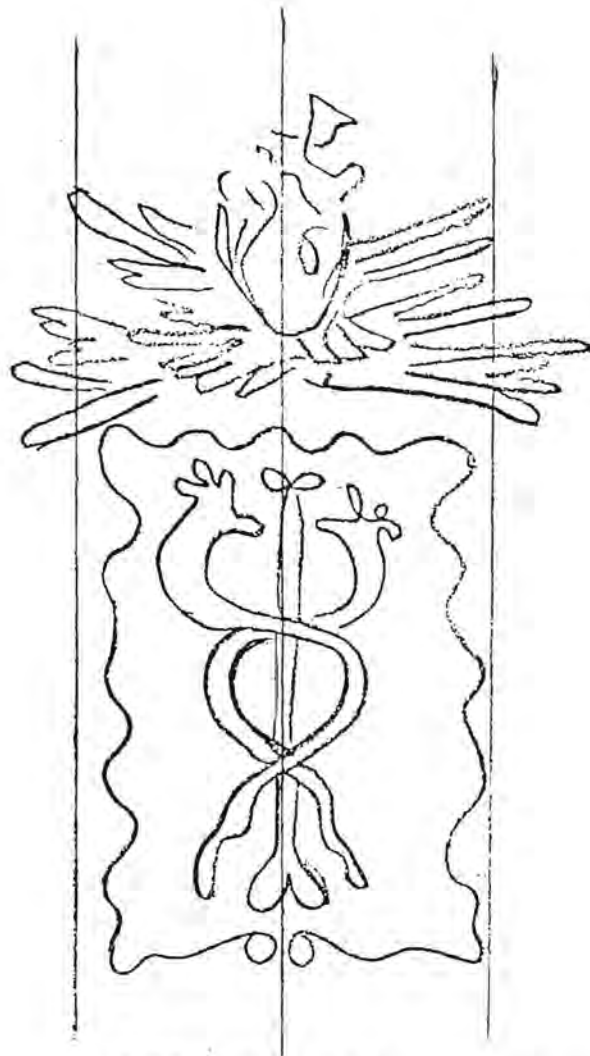
2 former, utan motmärke

Vm 4

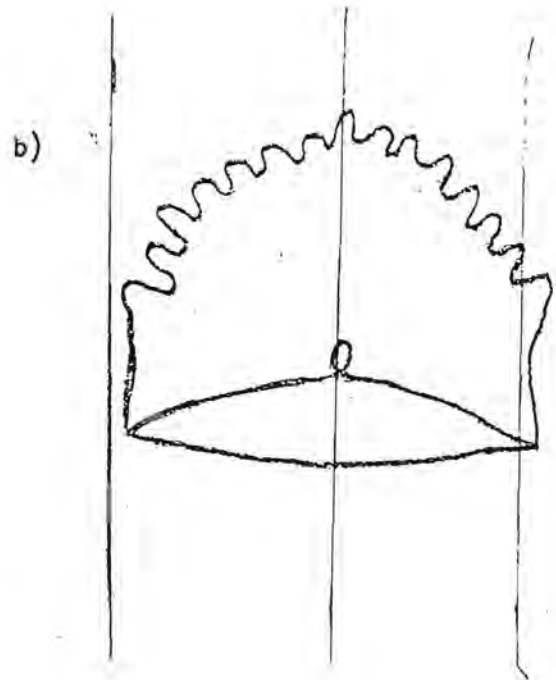
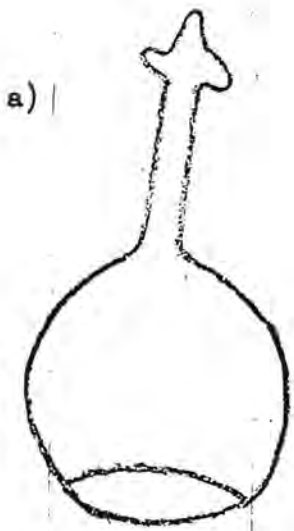

1677 - 78, 1681 - 83, 1685

№ 5

1683 - 86, 1689, 1692 - 97

W A S H IEn utställning om japanskt handgjort papper

Av Jan Olof Rudén

Den uppmärksamme läsaren av Dagens Nyheter (4/12 1976) har naturligtvis inte undgått att lägga märke till artikeln "Nationalskatten som kan konsten att göra papper". Den är skriven för att locka besökare till den utställning som visas på Östasiatiska muséet i Stockholm fram till den 27 februari 1977. Utställningsmaterialet är hämtat ur det rika material som muséets Christer von der Burg och Sören Edgren från Kungliga Biblioteket samlat under resor i Japan åren 1972-76. Detta unika material tillhör nu Gustaf VI Adolfs bibliotek för östasiatisk forskning. En fyllig utställningskatalog har författats av Christer von der Burg med titeln "Japanskt handgjort papper, Washi. Dess historia och tillverkning." 48 s. Sthlm 1976. (Östasiatiska muséets monografiserie. 5.) Pris 10:-.

Vad skiljer då japanskt handgjort papper från kinesiskt eller europeiskt? Man kan kanske förenklat framhäva följande faktorer:

1. annat råmaterial
2. andra redskap
3. annan inställning till hantverket
4. andra användningsområden för den färdiga produkten

1. Kozo och neri

Europeiskt handgjort papper av finaste kvalitet har linnelump som råmaterial, alltså växtfibrer som bearbetats till tyg, som återigen sönderdelas till fibrer i tillverkningsprocessen. Som råmaterial i japanskt papper används växtfibrerna direkt, utan denna omväg. Det är den inre, vita barken, framför allt från kozo, en art av mullbärsträdet, som genom en omständlig bearbetning sönderdelas till fibrer. Dessa skiljer sig från linnefibrer (och andra fibrer också) därigenom att de är längre och lättare häftar vid varandra vid formningen. En annan olikhet är att vattnet måste vara absolut rent och att den bästa temperaturen är 0 grader. Därför är vintern den lämpligaste tiden för papperstillverkning och därför har den också bedrivits som bisyssla av jordbrukare och andra. I Europa har väl vintern varit den tid då minst papper har framställts, därför att vattnet har sinat eller varit för ogästvänligt.

Vad är då neri? De hittills berörda olikheterna torde inte vara tillräckliga för att särskilja japanskt papper från europeiskt. Neri är emellertid just den särskiljande komponenten. Neri är ett klubbämne som utvinns ur roten på tororo-aoi-växten. Kemiskt är det verksamma ämnet en komplex polysackarid. Verkan är följande: 1) Vattnet i kypen blir mer trögflytande, vilket innebär att avrinningen från formen bromsas upp och att fibrerna i massan hinner fördelas likformigt över silduken. 2) Genom att fibrerna har tid att haka i varandra under formningen blir papperet starkare. 3) Genom att vattenavrinningen bromsas upp kan man forma tunna ark. 4) Neri gör att nyformade ark som läggs på varandra i en post inte klippar ihop ens vid våtpressning. Filtar behövs därför ej mellan arken. 5) Neri gör papperet glänsande. Särskild glättning behövs därför ej.

2. Redskap

Den japanska pappersformen skiljer sig från den västerländska på så sätt att silduken, su, är gjord av tunna bambustickor, som är hopsyddas med silketråd. Själva silduken är därför böjlig. Den är inte heller fäst vid en träram som hos oss. Istället läggs silduken in i en gångjärnsförsedd träram, keta, som består av ett "lock" med samma funktion som vår däckel och en "botten" med "steg". Vid själva formningen är japansk och västerländsk form till sin funktion identiska.

Vattenmärken kan man få om man på silduken fäster ett mönster skuret i tjockt papper (sic!), som konserverats i persimonsaft. Detta vattenmärke är dock mer en konstnärlig effekt än ett kännemärke för varje papper. Från filigranologisk synpunkt är därför japanskt papper värdelöst, eftersom det inte ger någon ledning vid dateringsförsök eller proveniensundersökningar.

Vid formningen är de ofta mycket stora formarna fästa vid motvikter i taket för att underlätta arbetet. Vidare fattar man formen i två trästavar, utformade som handtag, vilket torde innebära att det inte är nödvändigt att doppa händerna i den 0-gradiga massan. När arket är färdigt på formen öppnas den och silduken med det formade arket svingas över huvudet och läggs på posten bakom formaren, där silduken rullas av arket. Det är alltså bara en form och en formare i verksamhet vid kypen. Guskare är överflödig liksom läggare. Efter en natts självavrinning pressas posten. Därefter tas arken loss och borstas upp på torkbrädor eller på ugnar. Därefter är papperet färdigt att användas.

Den ovan beskrivna formningsmetoden med böjlig silduk kallas nagashizuki-metoden. Det är en rent japansk utveckling, som skedde kort efter det att papperstillverkningens konst nådde Japan på 600-talet, från Kina som så många andra kulturella impulser. Den kinesiska metoden, baserad på hampa som råmaterial och som även idag används för vissa syften, kallas tamezuki. Den liknar den västerländska genom att formen är fast. Skillnaden mot vår formning består i att massan skopas upp på formen.

3. Österländskt kontra västerländskt

Hantverksskicklighet, förmågan att utnyttja naturens resurser till det yttersta parad med ett starkt sinne för skönhet och tålmod parat med noggrannhet och ödmjukhet är egenskaper som är mera utmärkande för Orienten än för Occidenten. Samtidigt har det japanska samhället varit statistiskt medan västerlandets samhällen genomgått en dynamisk utveckling under den tidsperiod under vilken handgjort papper i Japan tillverkats med i stort sett oförändrade metoder: 700-talet till 1800-talets slut - jämför karolingertid till industrialismens genombrott! Japan hade ju en "bamburidå" som inte öppnades förrän på 1900-talet. Numera har ju västerlandets effektivitetshets även nått Japan. Handgjort papper har därför blivit något lika exklusivt i Japan som i västerlandet, varför regeringen har förklarat att washi är en "viktig immateriell kulturell tillgång" som är värd allt stöd.

4. Användningsområden för papperet

Tack vare att papperet är så starkt kan det i vissa fall ha nära nog samma användningsområde som tyg, vid sidan av de traditionella användningsområdena som skriftbärare och skyddshölje. Man kan t ex göra parasoller, väggar i de traditionella skjutdörrarna, men också kläder, även sådana vävda av pappers-trådar med varp av vanligt garn. Men också för traditionellt dekorativt konsthantverk är washi ett idealiskt utgångsmaterial.

För mig själv har det gått upp varför det i byggsatser för segelflygplan står att man skall använda "japanpapper" till att klä vingarna. Den som verkligen gör det har länge glädje av sitt flygplan. Den som använder det västerländska papper som brukar följa med byggsatsen får ägna mycken tid åt att laga revor.

~

Vannmerke-foredrag og utstilling i Norge

Serien om norske vannmerker før Reformasjonen som H M FISKAA har offentliggjort i NPH-Nytt har fått videre anvendelse.

Gunnar Christie Wasberg tok ut FISKAAs materiale om Vestfold fylke og holdt 8/10 1975 foredrag ved Vestfold Historielags møte i Stavern med tittel: Hva kan papirhistorien påvise om Vestfolds handelsveier i eldre tider?

Sommeren 1976 ble det samme materiale nyttet på "Vestfold-utstillingen" i Larvik, med tittel: Da skrivepapiret kom til Larvik.

Utstillingen var besøkt av 62 500 mennesker, og en kan da regne med at en del av disse studerte montasjen om skrivepapiret.

Såvel foredraget som utstillingen ble gjort til gjenstand for utførlige referater i den lokale presse.

G C W

XIII:e IPH-KONGRESSEN I FABRIANO 19 - 23 SEPTEMBER 1976

Av Kurt K Karlsson

Efter vissa omställningar, bl a genom indragna flygturer, startade den 18 september ett chartrat Sterling-plan från Arlanda till Rom med Sveriges och Finlands representationsgrupp, bestående av totalt två personer, Gösta Liljedahl och artikelförfattaren. På Roms militärflygfält, där planet landade, var man beväpnad till tänderna, men då de två pensionärerna från Norden såg fridsamma ut, fick de passera obehindrat.

Några utflykter i den eviga staden medgav ej tiden, halvt uppskärade som vi dessutom blivit i bussen, då Fritidsresors värtaliga kvinnliga guide bl a förklarade, att i Rom var det enda sättet att klara sina pengar från rövare att ha dem nedstuckna underst i byxfickan, och även där hålla så litet som möjligt.

Efter ett par öl i den angenäma sommarvärmen äntrades tåget norrut. När dagen plötsligt mörknat, först periodiskt i en massa tunnlar, sedan definitivt genom solnedgång, fann vi oss stående på Fabrianos anspråkslösa station. Där steg humöret dock flera grader, för med samma tåg hade också medföljt Danmarks representant, vännen Nordstrand, som t o m var så väl orienterad, att han visste i vilket hotell vi skulle bo. "Janus" var logiets namn, nytt och kantigt på alla sätt, som hade själva salig Alvar Aalto konstruerat detsamma. En slarvigt ställd pelare inne i vårt rum tillät t ex Gösta att passera mellan pelaren och väggen, varemot min embonpoint definitivt hindrade mig att begagna denna genväg!

Följande dag var söndag, och väckningen var enligt min mening onödigt effektiv - kyrkklockorna stod i och klämtade, nej dundrade, mest var kvart ända från den tidigaste svinottan. Detta pågick ju sedan varje morgon, men människan vänjer ju sig vid det mesta. På söndagen hade vi ej något särskilt program, så den ägnades orienterande rundvandringar i den intressanta medeltida staden, där folket såg fromt och nästan ärligt ut, och solen sken som hos oss på en vacker julidag. Fabrianos utsträckning i geografien lät sig gissa på ca 100 000 inv, men efter enständiga förfrågningar till höger och vänster fick jag slutligen besked av självaste borgmästaren att där på orten logerade endast 15 000 själar, alla goda katoliker. På stadens torg stod en springbrunn och strilade vatten åt olika håll och man vidhöll att den hållit på så i dryga 700 år. Byggnaderna runt torget med stabila slottsliknande murar sades vara av samma ålder; konservatismen frodades alltså. På alla stadens anslagstavlor, och de var otaliga, hängde ett stort plakat i blått tryck med stadens vapen och överskriften "Cittadini", vilket antogs betyda "medborgare". Texten kunde hjälpligt tydas, då Gösta L-1 hela resan ned hade utökat sina italienska kunskaper. Stadens fäder delgav sin befolkning att dessa dagar inom stadens hank och stör avhölls, på grund av traditionerna, en högförnäm kongress och samtidigt som man hälsade kongressdeltagarna välkomna hoppades man av folket i staden att de skulle "bete sig som folk" mot dessa kongressdeltagare. Kanske det var därför de såg så fromma ut. (För översättningens riktighet svarar Gösta L-1.)

Alltnog, på måndagen den 19/9 började så föreläsningarnas rad, men som så ofta tidigare i dessa sydliga länder var man så ivrig, att man höll de intressantaste föredragen, beskrivningen av staden, dess historia och det om fabriker, på landets eget språk utan översättning. Av de något över 70 deltagarna var rätt många schweizare (= språkkunniga) samt därtill en hel grupp närvarande landsmän. Det applåderades flitigt, och då tyckte man förstås att saken var uppfattad och gav tusan i att översätta. En fåkunnig finländare undrar, hur det skulle låta om man skulle föreläsa t ex på finska i internationella sammanhang. De på förhand annonserade föredragen hölls dock på något av de officiellt godtagna språken och den nya ordföranden eller presidenten, hr Kälin, gjorde sitt bästa att överbrygga språkförbistringen, då han hade tillfälle därtill. Inalles hölls ett dussin föredrag, många av dem högtintressanta. En föreläsare roade sig med att tala fritt över sitt ämne och menade att texten kan man läsa hemma - denna osed borde inte få fortsätta, för i de flesta fall är inte alla slängda just i föredragshållarens språk och då man har texten framför sig kan man omedelbart sätta in frågetecken eller direkt fråga grannen om det oklara och komplettera sina luckor i sakinnehållet - hemma med ordbok i hand går det sämre, om det alls blir läst då.

Matbestyren under kongressen var mer än väl ordnade och någon möjlighet att banta hade man ej, om man åt vad som bjöds. I allmänhet var det smaklig och god mat, eller, som skåningarna säger, "mycke' mat, god mat och mat i rättan tid". Törsten överföll oss ej heller en enda gång; vin av olika kulörer bars fram och en tom butelj följdes snabbt upp med en nysspåfylld. Endast i ett enda fall tänkte jag få maten i vrångstrupen, och det var på den annars så splendida middagen pappersbruket bjöd den 21/9 på Ristorante Tre Archi, där man i rätternas rad bjöds på rostad kramsfågel. Jag tänkte på om det nu var mina kära sädesärlor, som jag vaktat och matat på min sommarholme, och fick svårigheter att svälja. Då de emellertid föreföll vara något större än så, intalade jag mig att det var de trastar, som olovligt skördade mina hallonbuskar, och då gick det lättare att svälja!

Det största intresset under Fabriano-resan knöts självfallet till besöket på Cartiere Miliani - fabriken som för pappersmakaretraditionen vidare på orten. Med stolthet omtalade man, att det på 1200-talet fanns ett tiotal små papperskvarnar här på orten, där man ju då som de första i världen började använda vattenmärken, men man påstod även att det var här man, även som de första, började använda animaliskt lim till skrivpapperets limning. Och visst måste man ju medge att orten bör betraktas som pappershistorikernas Mekka redan av dessa orsaker. På sätt och vis undrar man nu efteråt hur det kom sig att man var så påhittig just här uppe i Apenninernas dalgångar, drygt 20 mil oländig väg norr om Rom och bortåt 7 mil från Adriatiska kusten. De historiska vittnesbörderna torde dock vara helt korrekta och papper kan man tillverka ännu idag - det bar syn för sägen. Muséet i Cartiere Miliani var försett med det mesta man kunde önska sig på ett dylikt ställe, särskilt de olika typerna, färgerna, trickerna och sätten att utföra vattenmärken hade kunnat ge anledning till dagar av studier. Även Miliani-brukets originalpappersstamper och kypar kom en gammal pappershistorikers hjärta att klappa snabbare.

Det allra största intresset knöts dock till handformarna och guskarna av de världsberömda dekorationspapperen med skuggvattenmärken. Man såg att massan var mycket finmalen, varför dräneringen på formen tog osedvanligt lång tid, och även guskningen var speciellt svår och utfördes av två man samtidigt mot en rundåsig filtbädd. Trots stor skicklighet och diverse upp-lappningskonster blev det ovanligt mycket utskott och det var med en barnslig fröjd vi kunde "botanisera" efter olika arkfragment i utskottslådan. Vid av-

skedet från fabriken fick alla besökare en tub med 1:ma prov på fabriken produkter. Den maskinella delen visades ej alls. Man höll f n på att installera en ny och hypermodern pappersmaskin där; dessutom lär fabriken enligt hörsägen även tillverka sedelpapperet för Italien här, men det var visst av staten hemligstäplat.

Staden Fabrianos tekniska institut, där föredragen hölls, förevisades i detalj och forskningen där var särskilt inriktad på utvecklandet av pappersindustrin. Institutet var rätt nybyggt och välutrustat med olika slag av koknings- och malningsaggregat samt med en 35 cm:s försökspappersmaskin. För tillfället var forskningen främst inriktad på tvenne större projekt - bearbetandet av avfallspapper till användbara produkter samt användandet av odlad hampa i pilot-plant-skala, där man eftersträvade att tillgodogöra sig både fiber- och trädelen i hampväxtens stam.

En annan exkursion till en sevärd turistattraktion företogs en morgon, utan att programändringen annonserats på förhand - programändringar helt apropå var tyvärr ofta förekommande och gjorde att många t ex missade denna utfärd. Exkursionen gällde en först år 1971 av grottforskare i Ancona upptäckt kalkstensgrotta på ca 15 km:s avstånd från Fabriano. Denna sk Frasassi-grotta torde vara den största kända av naturen utformade håligheten i Europa, där den största salen var 200 m hög och ca 100 m i fyrkant. Därifrån kunde man sedan promenera ca 1 km i ett upplyst, överkligt sagolandskap i färg, där den ena salen följde den andra, uppfyllda med jättelika droppstenspelare och vidunderligt formade, stelnade kalkstensformationer. Av densamma var sedan 1974 nu endast ca 1/5 möjlig att besöka, men så småningom utbyggs gångbanorna i hela grottan, och den kommer då att överglänsa allt vad Europa annorstädes har att bjuda på i denna väg, m a o att bli en turistattraktion av största ordning.

Bland kongressdeltagarna må nämnas en särskilt färgstark person, Egyptens representant, professor Hassan Ragab, grundaren av Papyrusinstitutet i Kairo, där han också, utom återupplivandet av det gamla förfarandet för tillverkning av papyrus, nu strävar efter att få egyptierna att odla papyrus i så stor skala, att den kunde användas som råvara för vanlig pappersmassetillverkning.

Returresan från Fabriano skedde för oss nordbor igen via Rom och med charterflyg till Stockholm. Följande IPH-kongresser är planerade att hållas 1978 i Manchester och 1980 i Basel.